

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

‘HAK DİNİ KURAN DİLİ’ ADLI ESERDE
AHİRET İNANCININ İMKÂN VE LÜZUMU

Hazırlayan
AHMET MESUT TUTAR

Danışman
Doç. Dr. YENER ÖZTÜRK

DİYARBAKIR 2008

ÖZET

Bu tez çalışmasında meşhur müfessir Elmalılı Hamdi Yazır'ın 'Hak Dini Kur'an Dili' adlı tefsirinde ahiret inancının imkân ve lüzumu konusu işlenmiştir.

Bu bağlamda öncelikli olarak- kıyamet, diriliş ve hesap gibi- ahiretle ilgili kavramlara değinilip gerekli izahlarda bulunulmuştur.

Söz konusu kavramlarla ilgili gerekli bilgiler verildikten sonra Kur'an'da ahiretin imkânını konu edinen ayetler Hamdi Yazırın penceresinden ele alınmıştır.

Çalışmanın son kısmında ise ahiretin gerekliliğini vurgulayan ayetler, Yazır'ın derinlikli yorumlarıyla tahlile tabi tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: ahiret, hesap, imkân, kıyamet, diriliş, gereklilik

SUMMARY

It has been investigated in this study of thesis that the subject of the life after death is possible and necessary which was studied in the famous annotator Yazır's commentary of the Koran called 'Hak Dini Quran Dili'.

In this context, it has been mentioned that the concepts about life after death such as *the end of the world*, *resurrection* and *day of reckoning* and necessary explanations were given where needed.

After necessary information had been given relating the so-called concepts, the verse of Koran which has the subject of necessity of the life after death was discussed from the point of Hamdi Yazır

In the last part of the study it has been analysed that the verse of Quran which emphasized the necessity of the life after death with the Yazır's deeply interpretations.

Key words: Hereafter, day of reckoning, possibility, the end of the world, resurrection, necessary

ÖNSÖZ

Ahiret inancı, insanın önünü aydınlatan ve onu güçlü kılan bir inançtır. İnsan hayatı, ancak sonunda bütün yapılanların sorgulanacağı bir hayatının varlığıyla anlam kazanır, aksi takdirde hayatına tam bir yok olup gitme düşüncesi hâkim olur. Bu da onun büyük bir bunalıma ve ümitsizliğe sürüklenmesine yol açar. Ahirete iman, insana sonsuzluğun yolunu açarken ölümü de en ince teferruatına kadar açıklayarak bir son olmadığını ve ölümün yeni bir hayatın başlangıcı olduğunu öğretir.

Ahiret inancıyla insanın bu dünyadaki hayatı bir anlam kazandığı gibi, insanın yaşayışı da büyük bir disiplin altına alınmış olur. Zira hesap günü şuuru sahipsiz olan bir insan, diğer insanlarla ilişkilerini sağlam bir temele dayandırır. Böylece ahirete iman insana büyük bir ümit kaynağı olmanın yanında onu adalet ve sonsuzluğa inandırır. Bu da adil, dürüst ve sağlam bir toplumun oluşmasını sağlar.

Böyle bir konuyu seçme nedenimiz olarak şunları ifade edebiliriz: Elmalılı Hamdi Yazır, yaşadığı çağda her yandan İslam inancına baskıların bulunduğu hususiyetle maddeci anlayışın toplumun her katmanını etkileyerek insanları dinden soğutma, zihinlere şüphe salma ve inançsızlaştırma gibi faaliyetlerin olduğunu müşahade etmiştir. Eserinde, ahirete imanı zedelemek ve bu inancı ortadan kaldırmak isteyenlere cevap mahiyetinde ahiretin imkânını ve lüzumunu delilleriyle ispatlayarak bu zararlı akıma muknî yorumlar getirebilmiş nadide şahsiyetlerden biridir. Yazır, aynı zamanda son dönem Osmanlı âlimlerinden olması hasebiyle kendinden önce gelmiş olan âlimlerin ve felsefecilerin görüşlerine de yer vererek bizlere bu konuda önemli katkılar sağlamıştır.

Bu denli öneme haiz olan bir konuda, Elmalılı Hamdi Yazır'ın 'Hak Dini Kur'an Dili' adlı tefsirinde ahiretin varlığını ispat ve ikna sadedinde serdettiği delilleri ve bu delillerin usûl ve üslûplarını konu olarak çalışmayı uygun bulduk.

Araştırdığımız bu konuda öncelikli olarak 'Hak Dini Kur'an Dili' adlı eser başta olmak üzere, kelâmî eserler ve muteber tefsir kitapları olmakla beraber günümüzde bu konuyla alakalı ele alınmış çağdaş eserlere de müracaat ettik.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, müellifimizin hayatı, eserleri ve ilmi yönüne değinildikten sonra ilk bölümde mevzuya bir altyapı teşkil edecek mahiyette olan ahiretle ilgili temel kavramlar üzerinde durduk. İkinci bölümde, yeniden dirilişin imkânını ispat sadedinde eserde yer verilen

ayetleri belli bir usul çerçevesinde ele aldık. Son bölümde ise ahiretin gerekliliğine esas teşkil eden sebeplerin neler olduğunu, ana başlıklar altında yer verdik.

Gerek tez konusunun belirlenmesi ve tespitindeki yardımlarıyla, gerekse tezin hazırlanmasındaki yol gösterici ilgi ve ikazlarıyla danışmanlığı yapan Doç. Dr. Yener Öztürk Bey'e ayrıca görüşlerinden istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. İbrahim Coşkun Bey'e şükranlarımı arz ederim.

Ahmet Mesut TUTAR
DİYARBAKIR 2008.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	2
ÖNSÖZ.....	4
İÇİNDEKİLER.....	6
KISALTMALAR.....	8
GİRİŞ: ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE ESERLERİ	9

BİRİNCİ BÖLÜM

AHİRET KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

A. ÂHİRETİN ANLAMINI	14
1. Lügat Anlamı.....	14
2. Terim Anlamı	15
B. AHİRETLE İLGİLİ KAVRAMLAR	16
1. Kıyamet	16
2. Ba's.....	18
3. Haşr.....	20
4. Hesap.....	21
C. AHİRET HAYATININ KEYFİYETİ	22

İKİNCİ BÖLÜM

DİRİLİŞİN (ÖLÜM ÖTESİ HAYATIN) İMKÂNI

A. ZİHNÎ İMKÂN AÇISINDAN.....	32
1. Bir şeyi Yoktan Var Edebilenin Onu İkinci Defa Var Etmesinin Daha Kolay Olması	33
2. Zor Olanı Yapabilenin Ona Nisbetle Kolay Olanı Öncelikle Yapabilmesi.. ...	43
B. VARLIKTA YAŞANAN ÖRNEKLER AÇISINDAN.....	47
1. Arzın Canlandırılması	47
2. İnsanın Uykudan Uyandırılması.....	53

C. TARİHTE YAŞANMIŞ DİRİLİŞ HADİSELERİ AÇISINDAN.....	56
1. İnsanla Alakalı Örnekler.....	56
2. Diğer Varlıklarla İlgili Örnekler.....	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHİRET HAYATININ LÜZUMU

A. AHİRET HAYATINI GEREKTİREN TEMEL HUSUSLAR	66
1. Kulluğun Karşılık Bulması.....	66
2. Mutlak Adaletin Gerçekleşmesi	69
3. İhtilafların Sona Erdirilmesi.....	74
B. AHİRETİN VUKÛ BULACAĞINI GÖSTEREN BAZI DELİLLERİN	
İLGİLİ ESERDE ELE ALINIŞI	78
1. Kâinatın Hikmetli Yapısı	78
2. Âlemde Görülen İlahi Hıfzın Delaleti.....	88
SONUÇ	91
BİBLİYOGRAFYA	92

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
as.	: Aleyhisselam
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
cc.	: Celle Celâluh
ev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
İst.	: İstanbul
ktb.	: Kütüphanesi
Nşr.	: Neşreden
.	: lm
ra.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
sy.	: Sayı
sav.	: Sallallahu aleyhi ve selem
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR (1878-1942)

Hayatı

Muhammed Hamdi Efendi, 1878'de Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğdu. Burdur'un Gölhisar kazasına bağlı Yazır köyünden olan babası Numan Efendi, Elmalı Şeriyeye Mahkemesi'nde başkâtipti. Annesi Fatma Hanım, Elmalı ulemasından Mehmet Efendi'nin kızıdır.¹

İlk ve orta öğreniminin yanı sıra hafızlığını Elmalı'da tamamlayan Hamdi Efendi, tahsiline devam etmek üzere dayısı Mustafa Efendi ile birlikte İstanbul'a gitti ve Ayasofya Medresesi'ne yerleşti. (1895) Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'nin derslerine devam ederek icâzet aldı. Hocası ile kendisinin adları aynı olduğu için hocasına "Büyük Hamdi" kendisine de "Küçük Hamdi" denilmiştir. Soyadı kanununun çıkmasıyla köyünün ismini (Yazır) soyadı olarak aldıysa da, O daha çok doğum yeri olan Elmalı ile meşhur oldu. Tahsiline devam ettiği yıllarda bir taraftan da Arif ve Sami Efendilerin hat derslerine devam ederek bu alanda da icâzet sahibi oldu.²

Osmanlı medrese eğitiminde, icâzet sahibi olmak, eğitimin önemli bir aşamasını teşkil etmekteydi. 1905'de girdiği "Ruûs" imtihanından başarıyla çıkarak, Beyazıd dersiâmı oldu. Ardından da Mekteb-i Nüvvabı birincilikle bitirerek kadılık ünvanı elde etti. Bu yıllarda ayrıca kendi kendine Riyaziye, Felsefe, Edebiyat ve Musiki öğrendi. Hamdi Yazır, üstün yeteneklere, konular üzerinde yürüttüğü muhakeme gücüne, dehâ çapında bir zekâyâ sahip olmanın yanı sıra, güzel sanatlardan şiire, dini musikiye ve hüsnü hatta karşı da büyük bir istek ve kâbiliyet sahibidir.

Elmalılı Hamdi Efendi'deki ilim aşkının yanı sıra, sanata karşı da onda büyük bir alaka görmekteyiz. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'i güzel bir sesle âhenk içinde okumak ve çeşitli makamlar arasındaki farkı anlamak; bu farkın nereden kaynaklandığını bilmek hususunda da ayrıca gayret sarfettiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz³

Mebusluk Dönemi ve Çeşitli Görevleri

Beyazıd Medresesi'ndeki iki yıllık dersiâmlık görevinden sonra II. Meşrutiyet'in ilk meclisine Antalya mebusu olarak girdi. Bu yıllarda mebusluk göreviyle birlikte çeşitli

¹ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Makaleler I*, (Haz.: Cüneyt Köksal-Murat Kaya), Kitabevi, İstanbul 1997 s.7

² Subaşı, Hüsrev, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", Elmalı'lı Hamdi Sempozyumu, DİA, Ankara 1993, s. 322

³ Paksüt, Fatma, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", Elmalı'lı Hamdi Sempozyumu, DİA, Ankara 1993, s. 5

medreselerde dersler vermeye devam etti. Bilahere mebusluktan ayrılarak Şeyhulislamlık Mektûbî Kalemî'nde (Yazı İşleri Müdürlüğü) görev aldı. Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Kudât'ta fıkıh; Medresetü'l- Mütahassısîn'de usûl-i fıkıh; Süleymaniye Medresesi'nde mantık; Mülkiye Mektebi'nde vakıf hukuku dersleri okuttu. 1915–1917 yıllarında Huzur derslerine "muhatap" olarak katıldı. Bu dersler Ramazan aylarında verilir, padişah konuşmaları dinleyerek bilgi edinirdi. 1918'de Şeyhülislamlık bünyesinde kurulan *Darü'l- Hikmeti'l- İslamiyye* âzâlılığına, bir süre sonra da bu müessesenin başkanlığına tâyin edildi.⁴

15 Eylül 1919'da Ayân Meclisi üyeliğine getirilirken, ilmi rütbesi de Süleymaniye Medresesi Müderrisliğine yükseltildi. Israrlar üzerine Damat Ferit Paşa kabinelerinde Evkaf nâzırı olarak görev aldı. Bu görevleri sırasında Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi.⁵

Üç dört yıl aralıksız felsefe ile meşgul olan Muhammed Hamdi, Batılı bazı yazarların mantık ve felsefe kitaplarını tercüme etmek, pozitivizm, materyalizm ve tekâmül nazariyesi başta olmak üzere çeşitli felsefi sistemleri eleştirmek suretiyle felsefede de söz sahibi bir âlim olduğunu göstermiştir. Bilgiler arasındaki ilişkileri düzenleyerek mutlak senteze varmayı önemli gören Elmalılı, diğer mütefekkir ve âlimlerden bağımsız olarak düşünebilmesi ve onları yer yer eleştirerek farklı görüşler ortaya koyması açısından müslümanların tefekkür hayatının canlanmasına katkıda bulunmuştur. 1920'de çevirisine başladığı "Les Doctrines et Les Ecoles" adlı Fransızca eseri, 1923 Metalip ve Mezahip (Sorunlar ve Felsefe Okulları) adıyla dilimize kazandırdı. Bu eser 1925'te yayınlandı. Antalya mebusu olarak meclise girdiğinde "İlmiyye sınıfının nâsiye-i pâki, medârı iftiharî" taltifiyle karşılaşan ve bunu hayatının sonuna kadar hakeden Elmalılı Hamdi Efendi, 1942'de ahirete intikal etti. Kabri, Sahrây-ı Cedid mezarlığında bulunmaktadır.⁶

Tefsir Çalışması ve İlmî Şahsiyeti

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercüme ve tefsirinin yazılması hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararı sonucu Diyanet İşleri Riyaseti bu görevi Hamdi Efendi'ye tevdi etti. Hamdi Efendi, uzun ve sabırla sürdürdüğü on iki yıllık bir çalışmanın ardından 1926'da başladığı "Hak Dini Kuran Dili" adlı tefsirini 1938'de tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığı, bir cildi fihrist olmak üzere dokuz cilt, 6433 sayfadan müteşekkil bu eserin baskısını yaptırdı. Eser Hamdi Efendi'ye haklı bir ün kazandırdı.

"O'na göre Kur'an-ı Kerim hiçbir dile hakkıyla tercüme edilemez. İhtiva ettiği manaları keşfetmek zor olmakla beraber Kur'an-ı tefsir edebilmek için kelimelerin gerekli

⁴ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sad.: Sıtkı Güllü) , Huzur yay. İstanbul 2003, s.1

⁵ Yazır, *a.g.e.*, s.7

⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, "*Elmalılı Muhammed Hamdi*", DİA., İstanbul 1995, XI, 58

anlamını belirlemek, lafız ve mana bakımından ilişkili olan kelimeler arasında bağlantı kurmak, lafızların yer aldığı metnin genel kompozisyonunu dikkate almak ve neticede kastedilen asıl mana ile tali manaları ayırt etmek gerekir.

Eski ve yeni ilmi görüşlerin hepsi doğru veya yanlış addedilmemeli, Kur'an tefsirini, bir zaman için geçerli görülen belli ilmi ve felsefi görüşlerin sınırlarına çekerek fikirleri ve vicdanları daraltmamalıdır. Tefsirde hem rivayet, hem dirayet metodunu kullanan Elmalılı'nın, İbn Cerir et-Taberî, Zemaşerî, Râğıb el-İsfahâni, Fahreddin er-Râzî, Ebû Hayyân el-Endelûsî, Şehabuddin Mahmud el-Âlûsî gibi tanınmış müfessirlerin eserlerinden geniş ölçüde faydalanmış, tasavvufi konularda Muhyiddin İbnül-Ârâbi'nin kitaplarından alıntılar yaparak fikirlerini bazen tasvip etmiş, bazen eleştirmiş, fikhî konularda genellikle Hanefî kaynakları ile yetinmiştir. Bir zaruret olmadıkça ayetleri muklaka zâhiri manada anlamayı gerekli görmüş; zorlama tevilleri uygun bulmamıştır." ⁷

Geniş kültürlü bir din âlimi olan Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, eserlerinde döneminin yaygın dildeki kelimelerini kullanmakla beraber, dilimize başka dillerden geçen yabancı menşeli kelimeleri de kullanmıştır.⁸

Basılmış Eserleri:

1) On iki senede tamamlayabildiği en önemli eseri olan "**Hak Dini Kur'an Dili**" adlı tefsiri, fihrist dahil dokuz ciltten oluşmaktadır.

2) **İrşadü'l-Ahlâf fi Ahkâmil- Evkaf:** Mülkiye mektebinde hoca iken okuttuğu dersleri kapsayan bu eser, 1911'de basılmıştır.

3) **Hz. Muhammed'in Dini İslam:** Anglikan Kiliselerinin sorularına Şeyhülislamlık adına verdiği cevaplardan oluşan bir risaledir.

4) **Metalib ve Mezahib:** Fransız Felsefe Tarihçisi Paul Janet ve Gabriel Sealles tarafından yazılan "Histoire de la Philosophie" Adlı eserin tercümesidir. Tahlilî Tarihi Felsefe başlığını da taşıyan esere yazdığı mukaddime ile tahlil ve tenkit mahiyetindeki dipnotları felsefî bakımdan büyük değer taşımaktadır.⁹

Ayrıca çeşitli konularda yirmiyi aşkın makalesi, Beyânül-Hak ve Sebülürreşad dergilerinde Küçük Hamdi veya Elmalılı Küçük Hamdi imzaları ile yayınlanmıştır.

⁷ Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 5-26

⁸ Yılmaz, Ali, "*Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi*", Elmalı'lı Hamdi Sempozyumu, DİA, Ankara 1993, s. 33-35

⁹ Subaşı, *a.g.e.*, s.322

Basılmamış Eserleri:

- 1) Usûl-ü Fıkh'a dair bir eseri
- 2) Tamamlanmamış İslam Hukuku Kamusu.
- 3) İstintâcî ve İstikrâh Mantık: İngiliz Yazar Alexander Baine ait eserin Fransızca'ya yapılan çevirisinden Türkçeye aktardığı bu Kitabı, Merhum Hamdi Efendi Süleymaniye Medresesinde öğrencilere ders notu olarak vermiştir.
- 4) Bir kısmı Eksik olan bir dîvan ¹⁰

¹⁰ Yazır, *Makaleler I*, s. 9

BİRİNCİ BÖLÜM

AHİRET KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

AHİRET KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

A. AHİRET KAVRAMININ ANLAMI

1. Kelime Anlamı

Ahîret, evvelin mukabili ve ‘son’ anlamına gelen ‘âhir’in müennesi olup, çoğulu “evahir” dir.¹¹ ‘Son’¹², ‘son gün’¹³, ‘öteki dünya’ ve ‘sonradan gidilecek ebedi hayat’ manalarına gelir.¹⁴

Yazır, tefsirinde benzer bir tanıma yer vererek şunları söyler: Âhîret aslında âhir sıfatının dişilidir. ‘Son’ ve ‘sonraki’ anlamında sıfat iken, şeriat dilinde ‘ahiret yurdu’, ‘ahiret hayatı’, ahiret oluşumu terkiplerinin kısaltılmışı olarak isim olmuştur.¹⁵ Aynı zamanda âhîret, dünyanın karşıtı anlamında da kullanılmaktadır.¹⁶

Âhîret kelimesi Kuran’da 110 yerde geçer. Bunun yirmi altısında müzekker el-yevm kelimesine sıfat şeklinde el-yevmü’l-âhir (son gün) dokuzunda dâr ile sıfat veya isim tamlaması halinde ed-dârü’ahire, darü’l ahire (son ikamet mahalli) birinde en-neşetül-ahire(ikinci yaratılış, son hilkat) tarzında, elli yerde de dünya ile mukabele edilmiş olarak zikredilir.¹⁷ Bu kullanım şekli âhîret kavramı ile dünya kavramı arasında sıkı bir bağın olduğunu göstermektedir.¹⁸

Ahîret kelimesi sıfat olmasına rağmen yalın şeklinde kullanımı, mevsufuyla birlikte kullanımından daha yaygın hale geldiğinden, mevsufun yerine geçerek bir isim gibi kullanılmaya başlanmıştır. Arap dilinde bu tür sıfatlara, mevsufundan daha çok kullanılan anlamında “ es-sıfatü’l galibe” denilmektedir.¹⁹

¹¹ Yavuz, Ömer Faruk, *Kur’an ve Kıyamet*, Marifet yay., İst. 1997 s.65

¹² El-İsfehâni, Ragıb , *Müfredât*, (thk. S.Adnan davudi), Daru Kahraman yay. İst. 1992 s.62; Kılavuz, Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, Ensar yay. İst., 2004, s.324

¹³ Muttahhirî, Murtezâ (trc. M.Selahattin Silahtar), *Kur’anda İnsan- İman- Âhîret*, Endişe yay., Ank., 2007, s.22; Ayrıca bkz.: Çelebi İlyas, *İslam’da İnanç Esasları*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. yay. İst. 1998 s.271

¹⁴ Bebek, Adil, “*Maturîdî’nin Kelam Sisteminde Âhîret İnanç*”, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. yay., İst. 2003, sy. 19, s.5; Paçacı, Mehmet, *Kur’anda ve Kitâb-ı Mukaddeste Âhîret İnanç*, Nun yay. İst. 1994, s. 83; *Ansiklopedik İslam Lügati*, Tercüman yay. İst. 1982, s.38

¹⁵ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili* , (Sad: Sıtkı Güllü) , Huzur yay. ,İst. 2003, I, 204

¹⁶ Yazır, a.g.e. I, 398

¹⁷ Çelebi, a.g.e., s.271

¹⁸ Kılavuz, a.g.e., s.325

¹⁹ İbn Manzur, Ebu’l-Fadl, *Lisanu’l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut 1990, IV,12–13

Ayrıca âhiret kavramının içine giren kıyamet, ba's, haşr, cennet, cehennem kavramlarından herhangi birisi hakkında da bu kelime kullanılmıştır.²⁰

Ahirete, Kuran'da, yeniden dirilme günü, kıyamet günü, din günü, fetih günü, hesap günü, ebedi olma günü, çıkış günü hasret günü, ah ve figan günü, kavuşma günü, toplanma günü, azife, tamme, sahhe, el-hakke, el-ğâşiye, el-vakıa, saat, “gibi isimler de vermiştir.²¹

Mü'minler Allaha kavuşacakları için “Kavuşma günü”²², insanlar ve bütün mahlûkat o günde bir araya toplanacağı için “Toplanma günü”²³, dünya hayatlarında Allaha iman edip, O'nun emir ve yasaklarına kulak asmayanların aldandıkları ortaya çıkacağı için “Aldanma günü”, dirilişten sonra herkesin kabrinden çıkacağı için “Çıkış günü” ve kâfirler amellerinin boşa gittiğini görünce yeniden dünyaya dönmek isteyecekleri için “Hasret günü” gibi isimlerle de zikredilmektedir.

2- Terim Ânlamı

Ahiret terimi kelâmî eserlerde ise şöyle tanımlanır: Ahiret, kıyametin kopması ile kabir hayatının nihayetinde başlayacak olan, insanların mahşerde tekrar diriltilecekleri ve bunun ardından sürekli yaşayacakları hayattır.²⁴

Âhiret hayatının başlangıç faslı ve bu âlemin sonu şu ifadeler çerçevesinde ele alınır: Âhiret günü bu âlemin yok olmasıyla başlar. Yeryüzü ve gökler başka yer ve gökler olur. Sonra yüce Allah âlemi tekrar kurar. Bütün insanları yeniden diriltir ve hayat verir. Dirilişten sonra herkesi işlediği iyi veya kötü amellerinden hesaba çeker. Hayrı şerrinden fazla olanları cennete koyar, şerri hayrından çok olanları cehenneme koyar.²⁵

Kur'an-ı Kerim'de yüzden fazla terim ve deyim kullanılarak âhiret akidesi işlenir. Âhiretle ilgili âyetler hem Mekkî, hem de Medenî surelerde sık sık tekrarlanmaktadır. Bu tekrarın, konunun önemini vurgulamak, sorumluluk duygusunu pekiştirmek, dünya ile âhiret arasındaki psikolojik mesafeyi kısaltarak mü'minin ruhunu yüceltmek ve hayatını ebedileştirmek gibi hedeflere yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Bir çok surede kâinatın, özellikle insanın yaratılışından ve hayatın akışından bahseden ayetlerle âhiret hayatını tasvir eden âyetler yan yana yer almıştır. Kur'an'ın tasvirine göre dünya hayatı bir “oyun ve eğlence” bir “süs ve öğünüş” tür; “mal, evlat ve nüfuz yarışı”dır.²⁶ Netice itibariyle

²⁰ Yılmaz, Ali, “Kur'an-ı Kerimde Yevm-Gün Kavramı”, Atatürk Üniv., İlahiyat Fak. yay., Erzurum 2001, sy 1, 144

²¹ Bkz. Fatiha 1/4, ; Abese 80/33; Nâziat 79/34; Hakka 1-2; Gâşiye 1

²² Mü'min 40/15

²³ Teğabün 64/9

²⁴ Mehmet, İlhan, *Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Kelâmî Görüşleri*, Araştırma yay. Ank. 2007, s.171; Ayrıca Bkz., Bilmen, Ömer Nasûhi, *Muvazzah İlmi Kelam*, (Sad.:İsmail Paçacı), Fatih Enes yay., İst. 2000, s.379

²⁵ Sabık, Seyyid, *İslam Akâidi*, (Çev.: İbrahim Sarmış) Hibaş yay. Konya, s. 251

²⁶ Bkz. Ankebut 29/64; Mü'min 40/39; Hadîd 57/20

o geçici bir faydalanış ve aldanış vesilesidir. Asıl hayat, âhiret hayatıdır. Gerçek anlamda huzur ve sükûn sadece ölümsüz âlemedir. Her ne kadar ölüm, geride kalanlar için acı ve hasret dolu bir olay ise de, imanlı gönüller için fânîlikten ebedîliğe geçişi sağlayan bir vasıta. O yüzden birçok âyette ölüm ve âhiret hayatı “buluşmak, sevdiğine kavuşmak” anlamındaki “*lika (likau'llah, likau'l-âhire)*” kelimesiyle ifade edilmiştir.²⁷

Yüce Allah(cc), birçok sebeplerden ötürü ahiret gününe böylesine önem vermiştir. Bu sebeplerin en başta geleni, ahiret gününe inanmak suretiyle insanın kendi hayatının yüce bir amacı gerçekleştiren bir anlam ve değer taşıdığını devamlı hatırında tutabilmesini, büyük bir hedefe doğru ilerlemesinin şevk ve gayreti ile yararlı ve hayırlı bir işin peşinde olduğunun şuurunu devamlı kavrayabilmesini sağlamaktır.²⁸

Hamdi Yazır'da ahiretin terim anlamıyla ilgili olarak şunu der: Ahiret yurdu katışıksız yaşam, sonsuz hayat ve Kur'an'ın bize bildirmiş olduğu gibi içinde önceden hiç görmediğimiz nimetlerin yanı sıra daha önce dünyada bazısını gördüğümüz nimetlerle dolu en mükemmel bir hayattır.²⁹

B. Ahiretle İlgili Bazı Kavramlar

1.Kıyamet

Kelime olarak kıyamet ‘kalkmak’ anlamına gelmektedir.³⁰ Aslı ‘kıyam’dır. Bir def’ada kalkmak anlamını ifade etmek için sonuna yuvarlak “te” getirilmiştir.³¹ Yalın olarak Kur'an'da yer almayan bu kavram, *yevm* kelimesine izafe edilerek ‘yevmu’l- kıyame’ şeklinde kullanılmıştır.³²

Terim olarak ise bazen dünyanın nizamının bozulması ve dünya hayatının sona ermesi, bazen de topyekûn ölüp yok olan insan türünün yeniden dirilerek ayağa kalkması ve mahşere doğru yönelmesine sebep olacak olan en büyük hadise anlamlarına gelmektedir.³³

Kıyamet; sözlükte kalkmak, ayak üzerinde durmak, dikilmek gibi anlamlara gelmekle birlikte, terim olarak dünya hayatının bitişi ve ahiret için yeniden yaratılışı ifade eder. Kuran-ı Kerimde bu olay daha ziyade kıyamet günü tamlaması ile ifade edilmekte, ayrıca o oluşumun dehşet, şiddet ve Allahın kudreti açısından kolaylığını anlatmak üzere “tamme”³⁴

²⁷ Kılavuz, *a.g.e.*, s.327; Yunus 10/7–11; Furkan 25/21

²⁸ Öztürk, Yener, *Kur'anda Âhiret, Işık* yay. İst., 2001 s.14

²⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 204

³⁰ Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, s.276; Ayrıca bkz.:Yavuz, *a.g.e.*, s.81; Yılmaz, *a.g.e.*, s.144

³¹ el- İsfahanî, *a.g.e.*, s. 629.

³² Bkz. Ansiklopedik *İslam Lügati*, s.346; Yılmaz, Ali, *a.g.e.*, s.148

³³ Çelebi *a.g.e.*, s.276 ; Ayrıca bkz.: Cısr, Hüseyin b.Muhammed, *Savâbu-l Kelâm*, ;(Çev.: Mustafa Zihni-Bekir Başarıcı), Sebati yay. Konya 1997 s.233; Bû'tî, Said Ramazan, *İslam Akâidi*, (Çev.:Mehmet Yolcu-Hüseyin Altınalan), Madve yay. İst. 1986 s.323; Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, s.379

³⁴ En-Naziat 79/34

(felaket), “sahha”³⁵(kulakları patlatan gürültü), “feza”(korku),³⁶“sâa”³⁷(an),”yevmun asir”³⁸(zor gün), “yevmün sakil”³⁹ (ağır gün) gibi terkipler şeklinde zikredilmektedir. Bu tarz isimlendirmeler, kıyamet olayının taşıdığı özel konuma uygun düştüğü gibi, ayrıca insanları o günün sonrası için hazırlıklı ve dikkatli olmaya sevk etme bakımında, eğitim açısından da uygunluk arz etmektedir.⁴⁰

Kıyamet öyle bir demdir ki, dünya ve içinde bulunan her şeyin ecelini getirecek, tüm varlıkları parça parça ve darmadağın edecektir. O sırada, bu yeryüzünde hayat tamamen son bulduğu gibi, evrenin diğer kesimleri de yok olacaktır. İşte bu gerçekleştiğinde, kâinata hayatın yok olmasına neden olan, Onun nizam-intizam, tertip ve düzenini, en önemli kural ve kaidelerini değiştiren, cüzlerini parça parça eden bu son, Kur’an-ı Kerimin saat ve kıyamet günü dediği olgunun başlangıç noktasıdır. Sonra bu başlangıç, bedenlerin haşredilmesi, ruhların tekrar iade edilmesinden, hesaba çekilmeye, teraziye, Sırâtı geçmeye kadar uzayıp gider. Orada bile durmadan cennet ehlinin, ebedi bahçelerine, istirahatgahlarına yerleşmelerine, Cehennem ehlinin de işkence zindanlarına yuvarlanmasına kadar devam eder.⁴¹

Müellifimiz, kıyamet sözcüğünün kelime olarak kalkmak manasına gelmiş olmasının yanı sıra başlangıç itibarıyla “çarpan üfürüş”, “çıkış günü”, “ayırım” “hüküm günü”⁴² gibi bir anlamları kapsadığını da, hatta bundan dolayı kıyamete;”saat”, “vakıa”,hakka” gibi isimlerin verildiğini bildirmektedir.⁴³

Yazır, kıyameti; Allah’a iman edenlerle müşriklerin arasını ayıracak, amel defterlerinin ortaya çıkmasını sağlayacak, gökleri ve yeri dürececek, kimi insanların simsiyah kesildiği kimilerinin sabah aydınlığı gibi parladığı günü ortaya çıkaracak olan en büyük hadise olarak görmektedir.⁴⁴

Kıyamet subjektif olarak insanın kendisinin ölümüdür. Objektif olarak ise kâinatın son bularak dünya hayatının sona ermesidir. İnsanın dünya hayatı boyutundan çıkmasına sebep olan hadise ölümdür. Kâinata nispetle insanın kıyameti de ölümdür. Bu gerçek Peygamberimiz (s.a.v) tarafından şöyle dile getirilmiştir: “Kişi öldüğünde kıyameti

³⁵ Abese 80/33

³⁶ Enbiya 103

³⁷ El-Enam 6.31.40; er-Rum 30/12–14

³⁸ El-Müddessir 74/9

³⁹ El-insan 76/27

⁴⁰ Bebek, a.g.e., s.14

⁴¹ Buti, *İslam Akâidi*, s.347. Ayrıca bkz. Sabık, *İslam Akâidi*, s. 256. Kıyametle ilgili Ayrıca bkz.: Berzenci, a.g.e., ; Kutub Seyid, a.g.e ; Cisri, a.g.e., s.235; Bilmen, a.g.e., s.386 ; Harputi, a.g.e., s.287

⁴² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, .202

⁴³ Yazır, a.g.e., VII, 39 Ayrıca bkz. Yazır, a.g.e., IX, 9; Sabık, a.g.e., s. 253;

⁴⁴ Yazır, a.g.e., VII, 139 ;Ayrıca bkz. Bû’tî, a.g.e., s.323

kopmuştur."⁴⁵ İşte bu noktadan itibaren artık ahiret hayatı başlamıştır. Zaten Peygamber Efendimiz de (sav), 'Kabrin ve berzah hayatının ahiretin ilk merhalesi olduğu'nu bildirmektedir.⁴⁶ Buna göre her insanın ahireti ölümüyle başlayacaktır. Ahiretin kapsamına giren berzah hayatıyla devam edecektir ve nihayet kıyametin kopması, diriliş, haşır, hesap, mizan, sırat, cennet veya cehennem şeklinde ebediyete kadar uzanacaktır.

Kıyametin kopması ve ahiretin meydana gelmesi, Kur'an'ın ayetleriyle, Peygamberin(sav) hadisleriyle ve ümmetin birliği ile sabittir. Yüce Allah(cc), içinde yaşadığımız bu dünyayı ve üzerinde olan bütün varlıkları geçici bir zaman için yaratmıştır. Bir gün gelecek, bu dünyadan ve üzerinde bulunanlardan hiç bir eser kalmayacaktır. Allah'ın takdir ettiği gün gelince, insanlarla beraber bütün canlı ve cansız varlıklar yok olacaktır. Bütün dağlar-taşlar, yerler-gökler parçalanacaklardır. Böylece bu âlem bambaşka bir âlem olacaktır. Bu, kıyamettir.

Kıyametin kopma zamanı gelince İsrâfil adlı melek Allah'ın emriyle ilk olarak Sûra üfleyecek bütün bu âlemin düzeni bozulacak, her şey alt üst olup taş üstünde taş kalmayacak ve bu dünya hayatı son bulacaktır. İsrâfil'in Sûra ikinci defa üflemesiyle bütün ölümler dirilecek ve yeni bir âlem kurulacaktır. Kuran'da şu ayetler buna işaret etmektedir:⁴⁷ "*Sura üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde, kim varsa hepsi düşüp ölmüş olacaktır. Sonra Sûra bir daha üflenince, hemen ayağa kalkıp, bakakalacaklardır.*"⁴⁸; "*Sûra üflendiği gün, Allah'ın diledikleri müstesna, göklerde ve yerde bulunanlar hep dehşete/korkuya kapılır. Hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler.*"⁴⁹

2. Ba's

Ahiretle ilgili başka bir kavram ise ba's'tir. Lügatte genel olarak, diriltme ve gönderme manalarına gelmektedir.⁵⁰ Ba's bu manalara ilaveten 'ilhamda bulunma'⁵¹, 'uykudan uyandırma'⁵², 'bir şeyi, bir şeye musallat kılma'⁵³, 'peygamber gönderme'⁵⁴, 'nasb ve tayinde bulunma'⁵⁵ gibi ihtiva ettiği anlamlarla da Kur'an'da kullanılmıştır.

⁴⁵ Sehavi, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makasidu'l-Hasene*, Darul Hicre, 1986, s.428

⁴⁶ Tirmizi, Zühd 5; ibn Mace, Zühd, 32

⁴⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s.16

⁴⁸ Zümer 39/68

⁴⁹ Neml, 27/87

⁵⁰ Zemahşerî, *Esasu'l-Belağa* Daru'l-Fikr, Beyrut 1989, s.44; Ayrıca bkz. Paçacı, *Kur'anda ve Kitâb-ı Mukaddeste Âhiret İnancı*, s. 83; Ayrıca Bkz. Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, s.290 ; Taftazani, *Akaidi Kelam*, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergah yay. İstanbul, 1982 s. 254

⁵¹ Maide 5/31. Bebek, *a.g.e.*, s.19

⁵² En'am 6/60.

⁵³ İsrâ 17/5.

⁵⁴ Cum'a 62/2.

⁵⁵ Nisa 4/35.

Istılahta ise, öldükten sonra dirilmek ve Allahu Teala'nın ölüleri tekrar diriltmesi manasındadır.⁵⁶ İman esasları arasında "ba'su ba'del mevt"= ölümden sonra diriliş akidesi şeklinde yer alan ba's, bütün semavi dinlerde inanılması istenen esaslardan biridir. Çünkü ba's, ahiret inancının temelini oluşturur.⁵⁷

Kıyamet hallerinden olan ba's meselesi, Kitap ve Sünnet'te iman esasları içerisinde belirlenmiş bir husustur. Cibrîl hadisi olarak bilinen meşhur rivayette de bu esas, açıkça beyan edilmiştir.⁵⁸ Ehl-i Sünnet'e göre ba's, kesin naslarla sabit olduğu gibi aklen de mümkündür.⁵⁹ Mutezileye göre ise mü'mine mükâfat, kâfire ceza vermenin Allah üzerine vacip olduğu, temel görüşünden hareketle, mümkün olmanın ötesinde aklen zorunludur.⁶⁰

Yazır, Ba's hadisesini uyku ile benzeştirerek uykudan uyanmak gibi olduğunu dile getirir ve şu şekilde bir yorumda bulunur: Siz o gün uyumazdan önce organlarınızın hareketleriyle birtakım tesirler icra etmiş, işler yapmış, maddî veya manevî, hayır veya şer birtakım şeyler kazanmış bulunuyorsunuz ki, bunlar sizin amellerinizdir. Bedeninizin, organlarınızın yıpranması, yaralanmış olması da bu kazanılmışlar cümlesindedir. Siz gündüzün uyanık iken kazandığınız ve hatta kendi elinizle yaptığınız bu işlerin bir kısmını bilmezsiniz de, bazısını bilirsiniz. Fakat gece oldu mu Allah düşünme yeteneğinizi sizden alır, siz ölü gibi kendinizden geçersiniz, şuur ve idrakinize sahip ve malik olamazsınız. O zaman gündüzün bildiklerinizi ve kendi eseriniz olmak üzere en yakın bildiklerinizi bile bilemez olursunuz. Hâlbuki siz böyle ölü bir halde iken Allah onların hepsini bilir.⁶¹

Yazır, devamında ise şöyle demektedir; Sonra gündüzün yine sizi diriltir. Bedeninizde zedelenen, uzuvlarınızdan ölen kısımlarınızı uykuda haberiniz olmadan telâfi ederek yeniler ve sizden aldığı şuur ve idraklerinizi yine sabahleyin size geri verip önceki gibi maddî ve manevî hayatınızla sizi tekrar diriltir, uyandırır ve o zaman siz geceyi gündüzü fark eder, kendinizi ve geçmiş kazançlarınızı hiç kaybetmemiş, arada hiçbir durgunluk fasılası geçmemiş gibi bilir tanırırsınız. Bunun, düşünüp anlayanlar için manevî hayat açısından açık ve seçik öldükten sonra dirilme olduğu apaçık olduktan başka, maddî hayat bakımından da böyledir. Her iki hayat, her gün, her gece ve hatta her an böyle rûhânî ve cismanî bir "öldükten sonra dirilme" içindedir. Bunu, birçokları mecazî bir mânâ ile dirilme kabul

⁵⁶ Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, s.380

⁵⁷ Gölcük Şerafettin -Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin yay, Konya,2001, s.466;Ayrıca Bkz. Dıhlevi, Şah Veliyullah, *Hucetüllahi'l Baliğa*, (Çev.: Mehmet Erdoğan), İz yay. İstanbul 2002, s.101

⁵⁸ Buharî, İman 37.

⁵⁹ el- Bağdadî, Ebu Mansur, *Usuli'd-Dîn*, Daru'l- Kütübi'l- İlmîyye, Beyrut, 1981, s.237; Ayrıca Bkz.. Kummi, İbni Babeveyh, *Risaletü'l İtikadai'l İmamiyye*, (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. yay. Ankara 1978 s. 71; Çelebi, a.g.e .s.276; Harputi, a.g.e s.265

⁶⁰ Kadî Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, (Thk.: Abdülkerim Osman), Mektebetu Vehbe, yay., 1407/1988, s.732-3.

⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 620

ederlerse de ciddî bir şekilde ilmî bir gözle bakıldığı zaman, bunun tam mânâsıyla bir "ba's" (dirilme) olduğu ortaya çıkar. Bir yaprağın, bir tanenin, bir taşın düşmesiyle yıldızların hareketlerindeki düşme ve genel çekim aynı mânâda nasıl bir ve ondan bunları çıkarmak nasıl ilmî ise, uyuyup uyanmaktan öldükten sonra dirilmeyi anlamak ondan daha açık bir gerçektir. Gayet normal bir mesele gibi görünen uyuyup uyanmak meselesi, gerek organların görevleri ilmi ve gerek psikoloji ilmi açısından son derece dikkate şayan ve öneme haizdirler. Her gün yıpranıp ölen organ kısımlarının ve her gece duran ilmî idraklerin tekrarlanması ve aynılarının geri verilmesi içinde, gidip gelerek aynı hayatı devam ettirme ve aynı nefsin şahsiyet ve birliğini ifade edip durması, ilâhî hikmet ilmi bakımından, ruhun bizzat bir ve ebedî oluşuna delaletten önce Allah'ın varlığına, bâkî oluşuna, birliğine, tekrar ve iade edilen ruh ve cisme ait tam mânâsıyla öldükten sonra diriltme kudretine delalet eden şahidler ve kesin delillerdendir ki, bununla ölümden sonra dirilmenin yalnız mümkün olması değil, bilfiil vaki olduğu da görülüp durmaktadır.⁶²

Müellifimiz, sonuç olarak şu noktaya dikkatleri çeker; İşte Allah, insanları her gece böyle vefat ettiriyor ve onlar uyurken maddî manevî neleri varsa hepsini biliyor ve ertesi gün aynen iade edip diriltiyor ki, takdir edilmiş bir ecel tamamlansın, yazılmış olan vakit, ömür tamam olsun. Bu böyle olduğu gibi, sonra o saat gelince dönüşünüz yine O'nadır. Nihayet yine yalnız O'na dönersiniz. Ondan sonra da O size bu hayatta yaptıklarınızı haber verecektir.⁶³

Ba's, hususiyle Kur'an'da Allah'ın kudretini ön plana çıkaran bir kavramdır. Bu kavram çerçevesinde Allah'ın mutlak yaratıcılığına dikkat çekilmiştir. Böylece bu mefhum bir yandan ahiret inancının bir parçası olarak ahiretle, diğer yandan, -ölmüş iken bir insana hayat verecek bir Yaratıcı'yı öngördüğünden- Kadîr-i Mutlak İlâh mefhumu ile doğrudan alakalıdır.⁶⁴

Pek çok ayetle ifade edilen diriliş olayı, ahiret hayatının nirengi noktasını teşkil etmesi hasebiyle dirilişi inkâr, ahiret manzumesini tümüyle inkâr manasına gelmektedir.

3. Haşr

Lügatte; toplamak, bir araya getirmek ve sevk etmek manalarına gelmekte olan⁶⁵ haşr, dinî bir ıstılah olarak, 'kıyamet gününde dirilişi müteakiben bütün yaratıkların toplanmasını ve toplanma yerine sevk edilmesini' ifade etmektedir.⁶⁶

⁶² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 621

⁶³ Yazır, *a.g.e.*, III, 621

⁶⁴ Paçacı, *Kur'anda ve Kitâb-ı Mukaddeste Âhiret İnancı*, s.100.

⁶⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, s.127; Yıldırım, Celal, *Ahiret Alemleri ve Safhaları*, Meşher y. İzmir 1962 s.68;(bkz., Yunus 10/28; Furkan 25/17; Kehf 18/37; Neml 27/17) (bkz., Saffat 37/12; Tâhâ 20/102.)

Haşır kavramıyla ilgili kelami eserlerde şu şekilde farklı tariflerde bulunulmuştur. Mesela, el-Gazalî (ö.505/1111) haşirden kastın yaratmanın tekrarı olduğunu belirtirken⁶⁷ Fahrüddin er-Razî (ö.606/1210) haşrin bedeninin dağılan parçalarının toplanması anlamına geldiğini söyler.⁶⁸ Her iki tarifi cem suretiyle el- Harputî'nin tarifi ise şöyledir: “Ölenin dağılan cüzlerini toplayıp hayatını îâdeyle diriltmektir.”⁶⁹

Yazır, haşrin kelime olarak, toplanmak manasına geldiğini ayrıca bir topluluğu bir yerden bir yere çıkarma anlamlarına da geldiğini bildirir. Terim olarak ise kıyametin kopmasıyla birlikte halkı yerlerinde çıkarıp genel seferberlik suretinde çekip getirerek mahşer meydanında toplamaktır.⁷⁰

Müellifimiz, haşr'in Kur'an'da şu manaları da ifade ettiğini belirtir. Bütün insanların bir araya toplanacağı⁷¹ ve gerçekte kimin kazanıp kimin alandığının ortaya çıkacağı bir gün olduğunu bildirir.⁷² Ayrıca Allah'tan yüz çevirenlerin o gün kör olarak haşrolunacağı, kâfirlerin yüzlerinin siyah ve kederli, mü'minlerinkinin ise, parlak ve sevinçli olacağı⁷³ haber verilmektedir.⁷⁴

4. Hesap

Hesap, Kelâmî eserlerde şöyle tarif edilmektedir: Allah Teâlâ'nın mahşerden ayrılmadan önce kullarına, dünya hayatında yapmış oldukları her şeyi göstermesidir. Şeklini ve biçimini hiç kimsenin bilemediği, iyi olsun kötü olsun akîde, söz ve fiil cinsinden insanın her tasarrufu orada ortaya konacaktır. Allah daha dünyadayken kullarını bununla korkutmuş olduğundan, bu olayın ahirette tahakkuk etmesi zorunludur.⁷⁵

Yazır, insanların dünyada yaptıklarından hesaba çekileceği bir günün mutlak surette geleceğini şu şekilde ifade eder: Her kim, hangi birey veya hangi toplum olursa olsun. Sonunda hepinizin dönüş yeri ancak Allah'adır. Mümin ve kâfir, salih, fâsık, doğru ve eğri hepiniz sonuçta Allah'a gidecek, Allah'ın huzuruna varacaksınız ve Ondan başka bir dönüş yeri bulamayacaksınız. O da, o zaman size her ne yaptınızsa hepsini haber verecek, hesaba

⁶⁶ İbn Hümmam, Kemal, *el-Müsâyere*, Çağrı yay., İst., 1979, s.213; el-Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, *Ehl-i Sünnet Akaidi* (Çev.: Şerafeddin Gölcük), Kayıhan yay., İst., 1994, s.228;

⁶⁷ El-Gazalî, *el-İktisad fi'l- İ'tikâd*, Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988., s.133.

⁶⁸ Er-Razî, Fahrüddin, *el-Muhassal*, (Thk.: Hüseyin Atay), Mektebetü Dari't-Türas, Kahire 1991.

⁶⁹ Harputî, *a.g.e.*, s.328.

⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 329

⁷¹ Hud 11/103.

⁷² Bkz., Teğabun 64/9.

⁷³ Bkz., Al-i İmran 3/106-7; Abese 80/38-43.

⁷⁴ Tâhâ 20/124-126. Ayrıca bkz. Yazır, *a.g.e.*, VII, 139

⁷⁵ Buti, *a.g.e.*, s.357 ; Harputi, *a.g.e.*; Bilmen, *a.g.e.*, s.381

çekecek ve ona göre muamele edecektir; kâr mı, zarar mı ettiniz, o zaman anlaşılacaktır. Şu halde doğru yol ancak Allah'ın yolu, Allah'ın rızası yoludur.⁷⁶

Yazır, ayrıca hesabın, büyük küçük ne yapılmışsa hepsinden verileceği şu ifadeler içinde verir: herkes dünyada iyi mi kötümü ne yapmış olduğunu ve böylece Hakk'ın huzurunda kendisi için ne hazırlamış bulunduğunu o gün bilecektir. İyi kötü bütün amellerini defterinde hiç eksiksiz ayrıntılarıyla yazılı bulup hepsini görecektir "Ne acayip bir defter bu! Ne küçük bırakmış, ne büyük hepsini kayda geçirmiş."(Kehf, 18/49) diyecek yahut "Bütün yaptıklarını hazır bulurlar. Rabbin hiç kimseye zulmetmez."(Kehf, 18/49) mânâsınca hepsini iyiliğine ve kötülüğüne göre bir şekilde bürünmüş olan gerçek durumu üzere hazır bulup gerçek bir görüşle görecektir. Zira dünyada heva ve hevesine uygun gelerek hoş gördüğü bir takım amellerin o gün çirkin ve acı bir şekilde ve dünyada bir takım sıkıntı ve meşakkatlerle birlikte olduğundan dolayı güç gelerek yapılan ibadetlerin de o gün güzel ve sevimli bir biçimde karşısına dikilmiş olduğunu görecektir. O gün gök sıyrılıp bütün gerçek ortaya çıktığı vakit insan da dünyada yaptığı amellerin kendisini cehenneme mi yoksa cennete mi götüreceğini anlayacaktır.⁷⁷

Yazır, hesap ile alakalı şu hususları da vurgular: İnsan o gün ayıltılır, haberdar edilir, yani kendisine haber verilir yahut insanın ne olduğu, hakkının neden ibaret bulunduğu, hayır veya şer anlatılır. Öne aldığı ve sona bıraktıklarıyla, önce yaptığı ve sonra yaptığı amelleriyle yahut yaptığı, ahiret için önceden gönderdiği ve yapmayıp geri bıraktığı, iyi veya kötü bütün işleriyle anılır, anlatılır. Hesaba çekilir. İşte o vakit tam gözü açılır.⁷⁸

Bu husus başka bir yerde şöyle ifade edilir: Herhalde onların dönüşleri nihayet bizedir, ne kadar yüz çevirseler, ne kadar kaçmaya çalışsalar neticede dönüp bize geleceklerdir. Sonra da hesaplarını görmek muhakkak bize aittir. Yani hesaplarını başkası değil, Allah görecektir, Allah'a hesap vereceklerdir. Dolayısıyla o en büyük azaptan kurtulmalarına imkân ve ihtimal yoktur.⁷⁹

C. Ahiret Hayatının Keyfiyeti

İslam düşüncesinde meâdın keyfiyeti hakkında, müslüman filozofların ileri sürdüğü haşr-i ruhanî ve ümmetin üzerinde icma ettiği haşr-i cismanî olmak üzere iki genel görüşe

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 488. Ayrıca bkz. Yazır, *a.g.e.*, III, 620

⁷⁷ Yazır, *a.g.e.*, IX, 285

⁷⁸ Yazır, *a.g.e.*, IX, 163

⁷⁹ Yazır, *a.g.e.*, IX, 448

şahit olmaktayız.⁸⁰ Üzerinde ittifak edilen haşr-i cismanînin keyfiyeti ve tarifi hususunda da müslüman âlimler arasında yorumdan kaynaklanan iki görüşün/grubun teşekkül ettiğini görmekteyiz: a. Haşr-i cismanîyi kabul edenler, b. Hem cismanî hem de ruhanî haşri kabul edenler.

a. Haşr-i cismanîyi kabul edenler: Kelâm alimlerinin ekserisi, ruhun kendi başına mücerred bir varlık olmadığı, diğer bir ifadeyle ruhun, bedene sirayet etmiş latîf bir cisim olduğuna kâil olduklarından bunlar, kesif bir beden ve ona sirayet etmiş latif bir cisim olan ruhtan ibaret gördükleri insanın haşrini ifade sadedinde, yalnızca haşr-i cismanî tabirini telaffuz etmişlerdir. Kelamcıların ‘Meâd, yalnız cismanîdir’ sözünü biraz daha açmak gerekirse maksadın şu olduğunu görürüz: Cesetler iade edildiği takdirde, ruhların da iadesinin zaruri ve lazım olması cihetiyle, haşr yalnız cismanidir, demekle yetinilerek ‘ruhların iadesi’ sözünü ayrıca ifadeye lüzum görülmemiştir.⁸¹

b. Hem haşrî ruhanîyi hem de haşrî cismanîyi kabul edenler: Gazalî, Rağîb el-İsfahanî (ö.502/1108) ve Halimî (ö.403/1012) gibi bazı muhakkik zatların, nefs-i nâtika olarak isimlendirdikleri insan ruhunun, -bedene taallukuyla birlikte- mücerred bir varlık olduğunu ve hakikatte insanın muhatap ve mükellef olan bu mücerred ruhtan ibaret bulunduğunu ve onun, bedenlere latîf bir cisim gibi sirayet etmediğini; bunun için de, bedenlerin fena ve fesadıyla, ruhun fesad ve fenaya uğramayacağını belirtirler. Bu noktadan hareketle mezkûr zatlar, ölüm sebebiyle cüzleri birbirinden ayrılan bedenin haşrini (dağılan cüzlerin bir araya getirilmesini) zikretme yanında, ruhun, ayrıldığı söz konusu bedene yeniden taallukunu ifade noktasında, ayrıca ruhun haşrini de (bedenle yeniden bir araya getirilmesini de) zikrederler.⁸²

İnsanın cismaniyetiyle diriltilmesi gereği, onun mahiyetiyle alakalı bir husustur.⁸³ İnsan, ayrılmaz rûhî-fizikî bir bütün olduğundan, ölen bir kimsenin bu dünyada sahip olduğu kimliğe ve kişiliğe, öte dünyada bir beden olmaksızın sahip olması mümkün değildir. Eğer bir ebedî hayat olacaksa, bunun sadece bilincin bekası değil, aynı zamanda kişiliğin sürekliliğini yani kişisel karakterin, kazanılmış bilgilerimizin, hatıralarımızın devamının ve tüm bunların üstünde söz konusu bu kişisel kimliğin farkında olma durumunu da güvence altına alması gerekir. Ayrıca bu hayatın bize, içinde mücadele ettiğimiz, tecrübelerimizi derinleştirip geliştirmemize imkân tanıyacak bir ortama sahip olması da şarttır. Çünkü her yönüyle bizi tatmin edecek hayatın, heyecan ve infiallerimiz açısından istenilen sonucu verebilecek; bizde

⁸⁰ Bkz., et-Teftezanî, *Şerhu'l-Makasid*, (Thk.: Abdurrahman Umeyre), ‘Alemlü'l- Kütüb, Beyrut 1989, VIII, 297

⁸¹ Harputi, *a.g.e.*, s.277

⁸² Harputi, *a.g.e.*, s.277

⁸³ İzmirlî, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Umran yay. Ankara 1981 s.196. Ayrıca bkz. Coşkun, İbrahim, *er-Razi'ye Göre Nefs(Ruh)'in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fak. yay., Diyarbakır 2005, s.9 Ayrıca Bkz. Coşkun, *Kuran-ı Kerim'in Dünya Ve Ahirete Bakışı*, s.273

gerçeklik duygusu uyandıran ve aklen kabul edilebilirlik özelliklerine sahip olması gerekir.⁸⁴ Bütün bunların gerçekleşmesi için, Yaratıcı'nın var edeceği yeni bir âlemde bedenli bir varoluş, sırf ruhanî bir varoluştan çok daha makul görünmektedir.⁸⁵

Harputi, bu konuda özetleyici bir tarzda şu noktalara dikkatleri çeker: Cismanî haşr hakkında gerek nazil olan Kur'an ayetleri gerekse bu mevzuda varid olan hadis-i şeriflerin, te'vili kâbil olmayacak derecede gayet açık ve anlaşılır olması, ona imanın vücubunu ort aya koyması bakımından kafi mahiyettedir.⁸⁶ Zaten bu konuda te'vile giden İslam filozofları diye bilinen meşhur zatların dışında müslümanlar arasında ittifak söz konusudur.

Filozofların, ma'dumun aynıyla iadesinin imkânsız olduğu, görüşlerinden hareketle serdettikleri fikirlerin özeti ise şudur: "Çürüyüp yok olan bedenin ahirette tekrar aynıyla meydana getirilmesi, mümkün değildir. Ama ruh bakîdir onda değişiklik söz konusu değildir. Gerçi Allah yeni bir beden yaratıp ruhla birleştirmeye kadirdir; fakat aynı ruhun farklı bedenlerle birleşmesi, batıl bir inanç olan tenasühü gerektirir. O halde ba's ve kıyamet sadece ruhlar için geçerlidir. Ayet ve hadislerde geçen cismanî tasvirler ise, insanlara ahiret hayatıyla ilgili gerçekleri daha kolay anlatmak, iyiliğe teşvik ve kötülükten vazgeçirmek için başvurulan sembollerdir."⁸⁷

Taftazani ise bu görüşlere itiraz ederek şu hususları ifade eder: Yukarıda dile getirilen ba's inancı tenasühe inanmadır. Dedikleri gibi şayet ikinci beden birinci bedene ait asli parçalardan (ve genlerden) yaratılmış olmasaydı, o zaman tenasüh lazım gelirdi. (Asli cüzlerden yaratılan) böyle bir bedene ruhun iade edilmesinin imkânsızlığını gösteren herhangi bir delil mevcut değildir. Aksine, aynı beden cüzleri ile ilgili delil ve ispatları vardır.⁸⁸

Cisr'e göre âhiret için yeniden yaratılacak olan insanın bedeninin asli olan parçalarıyla diriltileceğini, bundan dolayı ruhun dışında bedeni olarak ta diriltilmenin olacağını şu ifadeler çerçevesinde verir: İnsan vücudundan yeniden dirilip iade olunacak şey, insanın ömrünün başlangıcından sonuna, yani doğumundan ölümüne kadar bâkî ve daim olan asli parçası olmak ve fazla olan parçalarının- yani, vücutta gıdalardan meydana gelecek ve sonra da yerine başkası geçecek olan diğer kısımlar- olmaması mümkündür. İnsanın asli parçası, yeme ve içme ile gelişen ve daima değişip geçici olduğu için ecza (cüz ve parçalar) değildir. Yeme

⁸⁴ Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz yay., İstanbul 1991, s.164.

⁸⁵ Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Selçuk yay., İst.,1994, s.255.

⁸⁶ Harputî, *a.g.e.*, s.273. Ayrıca bkz. Kılavuz, *a.g.e.*, s.347

⁸⁷ İbn Rüşd, Ebulvelid Muhammed, *Felsefe-Din İlişkileri* (Çev.: Süleyman. Uludağ), Dergah yay., İst., 1985, s.138 vd.)

⁸⁸ Taftazani, *a.g.e.*, s. 255

ve içme ile gelişmeyen ve gıdalarla değişmeyen insanın bazı aslı kısımları olabilir ki, sonra dirilip iade olunan da onlardır.⁸⁹

Allah'ı Teala Hazretleri, ölünün dirilmesini, insanın yeniden hayat sahibi olmasını emrettiği zaman, insanı ruhunu koruyup, muhafaza etmiş olduğu o esas kısma vererek yeniden hayat lutf eder. Ayrıca o esas kısma bir takım kısımlar da ekleyip ilave ederek, ölümden önceki hayatında olduğu gibi aynı şekil ve görünüşte ilave eder.

Bazı filozofların ortaya attıkları şüpheler dayanarak, dirildikten sonra nimet veya azaba layık olan insan, ölümden önceki insanın aynısı değildir denilemez. Yine mesela, bir insanın parçaları başka bir insanın yiyeceğine, gıdasına girmesi dolayısıyla dirildikten sonra iki ruh bir cesette birleşmiş de denilemez. Çünkü bu iki insanın asli parçası birbirine karışmamış olacaktır. Bizim nazarımızda insan demek, ölümden önce var olup, ruhun ait olduğu o fani olmayan esas kısım demektir. O esas kısım ise, Kıyamette ruhun tekrar gireceği(ait olduğu) kısmın aynısı olduğundan, dirildikten sonra mevcut olan insan, yine aynen ölümden önce var olan insandır. O esas cüz(kısım, parça) yok olmaz, fani değildir.

Ayrıca insan sadece mevcut şekilden, lüzumsuz azalardan ibaret olmayıp, insanın hakikati olan bir takım esas kısımlarının da olduğu ve bu asli parçanın hiçbir şekilde parçalanmayacağını ve ruhun o asli kısma iade edilerek onunla birleşmesinin hiçbir zorluğunun ve imkânsızlığını olmayacağını söyleriz.⁹⁰

Müellifimize göre ahiret yurdu tam bir hayattır ve ebedidir. Tam hayatı insanların kimisi yalnız aklî ve ruhanî kabul eder, kimisi de duygusal ve cismanî (bedene ait). Fakat gerçeğini henüz bilmediğimiz hayatın bizce kemali (olgunluğu), hem aklî ve hem hissî oluşundadır. Yazır'a göre meâd kati olarak cismanidir. Kur'an-ı Kerimin bu mevzuda çizdiği tablo ve tasvirler bunu açıkça belirtici mahiyettedir. Diğer yandan bunu böyle kabul etmek hem akla hem de ilahî adalet ve hikmete daha uygundur. Ayrıca Allah'ın (c.c.) yarattığı nimetlerin tamamına yakın bölümünün, insanın duyularıyla algılayacağı bir şekilde ve Yaratıcı'sını takdir edip şükredebileceği bir mahiyette yaratılmış olduğunu biliyoruz. Dünyada bu nimetlerden yararlanan uzuvlarımız, Allah'a ibadette bulunmanın mükâfatı olarak, ahirette de tekrar o nimetlerden aynı şekilde istifade edeceklerdir.⁹¹

Yazır, bu konunun yanı sıra ayrı bir tartışma mevzuu olan ahiretin ebedi olup olmadığı ile ilgili görüşleri de irdelemiştir.

⁸⁹ Cisri, *Savâbu-l Kelâm, a.g.e., s.246*

⁹⁰ Cisri, *a.g.e., s.247-8* ; Ayrıca bkz. Bilmen, *a.g.e., s.398-99*; Dihlevi, *a.g.e., s.60*

⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili, V, 158*. Ayrıca bkz. Taftazani, *a.g.e., s. 255* ; Dihlevi, *a.g.e., s.60*; Cisri,, *a.g.e., s.246*

Cennet ebedî olduğu gibi cehennem de ebedîdir.⁹² Yalnız bu ebedî olan cehennemde Hz. Peygamber'in(sav) bildirdiğine göre kalbinde hardal miktar imanını olan birisi burada ebedî olarak kalmayıp sonunda cennete gidecektir.⁹³ Aslında cehennem hayatının ebedî olmayacağını iddia edenlerin şaşkınlıkları, 'İnsanın sınırlı ömründe, sınırlı sayıdaki inkâr ve isyanlarına mukabil, sonsuz azaba maruz kalması Allah'ın adaletiyle telif edilemez' düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki gerek cennet ehlinin, cennette; gerekse cehennem ehlinin, cehennemde ebediyen kalmalarının sebebi, her iki tarafın daha önce buldukları yol üzerinde ısrar etmeleri ve bunu sonuna kadar yaşama niyetlerinin karşılığıdır. Yani, her iki tarafın aldığı karşılık, irade ve niyetlerine göre tecelli etmiştir.⁹⁴

Yazır, ebedi hayat noktasında ortaya atılan görüşlerin izahına geçmeden önce Hud suresinde geçen ilgili ayeti dikkatlerimize arz eder. Ayet şöyledir "*...O gün, bütün insanların bir arada toplanmış olacakları ve hazır bulunacakları bir gündür. Biz onu (kıyamet gününü) sayılı bir müddet için geciktiririz. Gelecek olan o günde Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse konuşamaz. Onların kimi bahtiyar kimi ise bedbahttır. Bedbaht olanlar ateştedirler; orada onların (çok feci) bir nefes alıp vermeleri vardır. Rabbin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça orada ebedî kalıcıdırlar. Rabbin ne dilerse onu hakkıyla yapandır. Bahtiyar olanlara gelince; onlar cennettedirler. Rabbin dilemesi dışında gökler ve yer durdukça ebedî olarak orada kalıcıdırlar. Bu, tükenip kesilmeyen bir lütuf ve ihsandır.*"⁹⁵

Bu ayetin ışığında Yazır şunları kaydeder: Bazı âlimler tarafından dile getirilen bu ayetin ebedi hayatın gökler ve yerler devam ettikçe kaydıyla sınırlandırılması ile ilgili olarak Elmalılı konuya şu sorularla başlar ardından cevaplarını yine kendisi vererek şunları söyler: gökler ve yer daim olup durdukça, onlar da orda duracaklar. Bu ifadede bir vakit tayini yok mudur, şu halde bu söz diğer âyetlerdeki ebedî kaydına aykırı değil midir? Gibisinden bazı münakaşalar vardır. Ancak bu "gökler ve yer durdukça" deyiminin Arapçada "yıldız ışıdıkkça", "gece gündüz karşılıklı sürüp gittikçe", "denizde su oldukça" ve bizim dilimizde "dünya durdukça" gibi deyimler ebediyetten kinaye olarak kullanılır, şeklinde cevaplar da verilmiştir. Lâkin bu suretle ebediyet anlamına olduğu ve dil geleneğinde bunun ebediyet demek olduğu yolundaki cevaplar, ifadenin lügat anlamına da alınabileceği ihtimalini tamamen ortadan kaldırmadığı için, bunun bu yoldaki münakaşayı sona erdireceği hayli su götürür bir meseledir. Hâlbuki bu âyetlerde söz konusu "ecel-i ma'dud" un, yani belli sonun gelmesinden

⁹² Bkz Dıhlevi, *a.g.e.*, s.111; Harputi, *a.g.e.*,s.284; Bilmen, *a.g.e.*, s.400; Bû'tî, *a.g.e.*, s.372;.

⁹³ Bkz. Buharî, Rikak 51; Sünnet 21; Tirmizi, Cehennem 9.

⁹⁴ Sabık, *a.g.e.* . s.296. Ayrıca Bkz.: Taftazani, *Akaidi Kelam*, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergah yay. İstanbul, 1982 s. 259

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 159; Hud 11/103–108.

sonra gelecek olan kıyamet gününden ve bunu takip edecek olan ahiret hallerinden söz edilmektedir. Bundan dolayı buradaki gökler ve yerden murad bu dünya ve bu gökler değil. "O gün yeryüzü, başka yeryüzüne çevrilir, gökler de başkalaşır" (İbrahim, 14/48) âyetiyle haber verilen yer ve göklerdir. Ahiret hayatının da kendine göre gökleri ve yeri olacağı açıkça bellidir. Onun ise bu dünyadaki gibi sayılı bir eceli olmayıp, devamı da ahiret hayatının devamı gibi sonsuz olduğundan, binaenaleyh bu kaydın örfi ve mecazi anlamda bir ebediyet değil, gerçek anlamda bir ebediyet ifade ettiğinde şüphe yoktur. Nitekim bundan sonraki âyette kesintisiz ihsan olarak "Öyle bir ihsan ki kesilmesiz" buyrulduğuna göre, bu sürekliliğin kesintisiz olacağı da açıkça ortaya konulmuştur. Bir de Abdullah b. Abbas hazretlerinden nakledilmiştir ki, "Gökler ve yer ahirette kaynakları olan nura dönüşeceklerdir". Binaenaleyh arşın nurunda ebedî olacaklar demektir.⁹⁶

Müellifimiz sonuç olarak şu noktaya ulaşır. Zira bundan anlaşılır ki, ahiret hayatında böyle sürekli ve kesintisiz bir ihsan vardır. O halde buna karşılık bazı kesintili kişiler olsa bile, kesintisiz bir ihsanın gerçekleşebilmesi için dahi, ahiretin sonsuz ve ebedî olması gerekir. Bu ise cenneti kaplayan ahiret göklerinin ve yerinin sonsuza dek devamlı olmasını gerektirir. Şu halde "kesintisiz ihsan" işaretiyle "gökler ve yer durdukça" ifadesindeki ebediliği de tefsir etmiş, açıklamış olur. O halde âyetteki ""gökler ve yer durdukça" kaydının da sonsuza dek demek olduğu kendiliğinden anlaşılır ki, genellikle âyetlerde "ebeden" kayıtları da bunda açıktır. Şu halde "kesintisizlik" kaydının cehennemle ilgili âyette değil de cennetle ilgili olan ikinci âyette vurgulanmasından dolayı, bazı kimselerin "cennet sevabı ebedidir, fakat cehennem azabı genellikle bir yerden sonra bitecektir, kesilecektir" şeklinde zannetmeleri doğru değildir.⁹⁷

Mese'leyi farklı bir yaklaşımla ele alan müellifimiz yine şöyle bir değerlendirmede bulunur: Kâfirin her küfrü, -ebedî olan bir gerçeği inkâr demek olduğundan ötürü- ebedî bir yalan ve günahdır ki, yüce Allah'ın rahmetinden sonsuz bir şekilde mahrum kalmayı netice verir. Ebedî günahın cezası veya rahmetten ebediyen mahrum kalmanın manası ise, elbette ebedî bir azaptır. Şu halde insanın sınırlı bir müddet zarfında ebedî bir nimet ve rahmete kavuşmak için kendisine bahşedilen bir fırsatı, bir vesileyi külliyen reddetmesinin, o rahmetten temelli mahrumiyet demek olduğu gayet açıktır. ⁹⁸

⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 159

⁹⁷ Yazır, *a.g.e*, V, 159

⁹⁸ Yazır, *a.g.e.*, III, 211

İKİNCİ BÖLÜM

DİRİLİŞİN (ÖLÜM ÖTESİ HAYATIN) İMKÂNI

İKİNCİ BÖLÜM

DİRİLİŞİN (ÖLÜM ÖTESİ HAYATIN) İMKÂNI

Yazır, Kur’andaki birçok ayetin ahiretin imkânı ve lüzumu ile ilgili olduğunu dile getirir. Ancak müellifimiz konuları işlerken sistematik bir yöntem takib etmez. O daha çok ahiret bahsiyle ilgili ayetlere yeri geldiğinde mukni yorumlar getirir.

Bu cümleden olmak üzere biz onun getirmiş olduğu izahları sistematik bir çerçeve içinde ele almayı uygun bulduk. Bunun için de ahiretin imkân ve lüzumuyla alakalı Yener Öztürk’ün belirlemiş olduğu şablonu örnek aldık.⁹⁹ Bu şekilde müellifimizin muhtelif yerlerde yapmış olduğu yorumların bütüncül olarak görülebilmesine yardımcı olacağını düşündük.

Ahiret hayatının gerçekleşmesinin en büyük delil ve teminatı, Cenab-ı Hakk’ın kullarına olan va’didir. Yüce Allah Kur’anda, her nefsin öleceğini¹⁰⁰, ölümden kaçılmayacağını¹⁰¹, öldürenin Allah olduğunu¹⁰² ve sonunda dönüşün yine O’na olacağını¹⁰³ pek çok yerde vurgulayarak öldükten sonra dirilişin, Allah’ın va’dinin bir gereği olduğunu bildirir:

*“Onlar var güçleriyle yemin edip ‘Allah ölen kimseyi diriltmez’ dediler. Hayır diriltecektir. Bu, O’nun gerçekten üzerine aldığı (kesin olarak yerine getireceği) bir sözdür. Ama insanların çoğu bunu bilmezler.”*¹⁰⁴

*“Siz va’dedilmekte olan, hiç tartışmasız doğrudur. Hiç şüphe yok, ceza ve hesap da mutlaka gerçekleşecektir.”*¹⁰⁵

İlim, irade ve kudretinde sonsuz kemal sahibi olan Cenab-ı Hakk’ın va’d ve va’dini yerine getirememesi düşünülemez. Ayrıca va’de muhalefet O’nun hikmetiyle de bağdaşmaz.

⁹⁹ Bkz. Öztürk Yener, *Kur’an’da Ahiret*, s.5-7

¹⁰⁰ Bkz. Al-i İmran 3/185; İsrâ 17/99; Enbiya 21/34; Mu’minûn 23/15; Ankebut 29/57; Rahman 55/26.

¹⁰¹ Bkz., Bakara 2/243; Al-i İmran 3/145, 154; Nisâ 4/78; Kâf 50/19.

¹⁰² Bkz., Bakara 2/28; Al-i İmran 3/27,156; En’am 6/2; A’raf 7/158; Tevbe 9/116; Yunus 10/31,56; Hicr 15/23; Nahl 16/70; Hacc 22/66; Rum 30/19,27,40; Mu’min 40/68; Duhan 44/8; Kâf 50/43; Necm 53/44; Vakıa 56/60; Hadid 57/2.

¹⁰³ Maide 57/18, 105; En’am 6/61,62; A’raf 7/29; Yunus 10/4; Hud 11/4; Meryem 19/40; Nur 24/42; Kasas 28/70,88; Ankebut 29/17,21,57; Yasin 36/83; Necm 53/42.

¹⁰⁴ Nahl 16/38; Keza bkz., Yunus 10/4.

¹⁰⁵ Zariyat 51/5-6.

Sözün özü, va'dine sadık olanın her va'di haktır. Öyleyse her şey O Sadık'ın haber verdiği gibi tahakkuk edecektir.¹⁰⁶

Va'dine muhalefet etmesi caiz olmayan yüce Yaratıcı, bütün semavî kitaplarda ve de Kur'an-ı Hakîm'de bir kitab gibi yarattığı şu kainatı kapatıp, başka bir gün yeniden açacağını söylüyor. Madem ki, söyleyen O'dur; ve bu mevzunun söz sahibi peygamberler de buna şahadet ediyorlar; o halde ahiret hayatının vukûuna olmuş nazarıyla bakılmalıdır.¹⁰⁷ Diğer bir ifadeyle, gerçekte mümkün olan ve doğru sözlü birinin haber verdiği bu hususa inanmak lazımdır.

Müellifimiz, dirilişin imkânı ile ilgili Kur'an'da ortaya konan delillerin, kıyameti inkâr edenlere bir yönüyle verilen cevaplar olduğunu belirtir. Müellifimizi destekler mahiyette Muttahhiri ise bunları şu şekilde bir sıralama içine alır; Bu ayetlerden bazısı, kıyameti önleyecek bir engelin olmadığını açıklama ve kıyametin imkânsız olduğunu kabul edenlere verilen cevaplardır. Bundan bir aşama daha ileri giden ayetler, dünyada da kıyametin benzeri şeylerin olduğunu ve bunları görmekle artık inkârın mümkün olmayacağını bildirir. Bir aşama daha giden ayetler, kıyametin zorunlu ve âlemin yaratılışının bir sonucu sayıyor.¹⁰⁸

Yeniden dirilişin mümkün olduğunu ispat ve kabullendirmede muhtelif ispat ve ikna usulleri insan fıtratında var olan gördüklerine ve işittiklerine inanma özelliğini, salim ve sıhhatli kafaların benimsediği mefhumlarla bir araya getirmiştir.¹⁰⁹

Yazır bu konuda dikkatleri şu noktaya çeker: Dünyanın ilmî kanunları, ahiretin bütün incelikleriyle ayrıntılarını anlamaya elverişli de değil. Onu hakikatiyle bilmek, hakkın (gerçeğin) temelini bilmeye bağlıdır. İlmin kanunları, bize onun akla uymayan bir imkânsızlık olmadığını ve nihayet mutlak bir gayb âleminin bulunduğunu ve bugünün her halde bir yarını olduğunu ve ona hazırlanmamızın gereğini isbat eder ve anlatır. Fakat o yarının nasıl olacağını ancak Allah bilir ve gaybtan haberi olan şerefli peygamberler haber verebilir.¹¹⁰

Yazır, yüce Allahın va'di ile ilgili olarak şu ifadelere yer verir: Yeryüzünde de âyetler vardır, kesin bilgi edinecekler için nefislerinizde de nice deliller vardır ki cezanın ve hesaba çekilmenin olacağını ve dinin hak olduğunu gösterirler. Yeryüzünde dolaşan ve yerküreyi inceleyenler iyi çalışanlarla çalışmayanların, korunanlarla korunmayanların, tasdik edenlerle inanmayanların akıbetlerindeki farkı gösterecek çok deliller bulurlar. Vicdanlarla

¹⁰⁶ el-Cüveynî, İmamı'l-Haremyn Abdülmelik b. Abdullah, *el-İrşad*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s.152. Ayrıca Bkz.: Kummi, *Risaletü'l-İtikadai'l-İmamiyye*, s. 75

¹⁰⁷ ez-Zindanî, Abdülmecid, *İman*, Risale yay., İst., 1990, s.101

¹⁰⁸ Bkz. Muttahhiri, *Ku'randa İnsan- İman- Ahiret*, s.247

¹⁰⁹ El-Elmaî, *Kur'an'da Tartışma Metodları*, (Çev.: Ercan Elbinsoy), Pınar yay., İst., 1984.s. 355.

¹¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 204

başvurulması halinde de iman eden herkes, yaratılmasının merhalelerinden Allah'ın kudretini ve her günkü hayatında bile vazife ve sorumluluğunun varlığını anlar.¹¹¹

Semada da rızkınız, yağmur sıcaklık vesaire gibi rızık sebepleri ve size vaad edilen şeyler var yahut mukadder. İşte o sema ve yeryüzünün Rabbine yemin olsun ki, O size edilen vaad mutlaka haktır tıpkı sizin konuşmanız, söylemeniz gibi, yani sizin konuşmanız nasıl kesin olan bir şey ise sorumluluğunuz, vaad olunan ceza ve mükafaatınız da öylece olacaktır.¹¹²

Yazır diğer taraftan dünyada iken yapılan güzel işlerin karşılığının mutlak surette verilmesinin va'di ilahi oluşunu şu beyanlar içinde verir: Bu âlemde birçok güzel çalışmanın boşa gittiği görülüp dururken, bu değerli karşılığı kim temin edecek? Denirse şu da bir hakikat ki, varış Rabbinedir, sonunda Rabbine gidilecektir. Bütün yaratıklar dönüp O'na varır, O'nun huzuruna çıkarılır. İşte o vakit o tam ceza da, hakka'l-yakîn (şüphe edilmeyen gerçek) olur.¹¹³

Evvel O'dur, âhir O, ve gerçekten güldüren de ağlatanda O'dur. Hayatın safhalarından iki zıt durum ki biri neşe alâmeti, biri acı; biri sevap defteri, biri azab; biri cenneti ifade eder, biri cehennemi; biri Cilve-i Cemal (güzelliğinin yansıması) biri Cilve-i Celâl (Celâl sıfatının yansıması)'dir. Ve gerçekten öldüren de dirilten de O'dur, başkası değil. Ve hakikaten erkek ve dişi iki eşi yaratan da O'dur. Gerek insanlardan ve gerek hayvanlardan erkek ve dişi bütün çiftleri O yaratmaktadır.

Yazır, ilahi vaad gereği yapılanları karşılıksız bırakmayacağını ancak belli vakte kadar Allah tarafından süre tanındığını şu ifadelerle belirtir: Sonra onların ardından sizi yeryüzüne halifeler yaptık ki, bakalım nasıl ameller işleyeceksiniz ki, nasıl amel yapacaksınız bakalım, görelim diye. Yani nice devirlerin helake uğratılmasından sonra, sizin onların yerine istihlaf olunup geçirilmeniz ve dünyaya getirilmeniz hikmeti eğlenmeniz değil, iradenizle ortaya koyduğunuz emek ve gayretleriniz, faaliyetleriniz ve çalışmalarınızdır. "Hanginiz daha iyi işler yapıyor diye sizi imtihan etmek içindir."¹¹⁴ âyetinin de işaret ettiği gibi, en güzel amellere çalışmanız sorumluluğunuzdur. Çalışmalarınızda gözeteceğiniz en büyük maksat, ameli güzelleştirmenizdir. Çünkü sizin amellerinizden zuhura gelecek güzellik Allah'ın nazarına sunulacak, O'nun takdirini ve beğenisini kazandığında, O'nun emriyle size o güzel ameller karşılığında "Naim cennetleri" verilecek ve size ebedî saadetler sunulacak. İşte bundan dolayı iyilik yapan ve yaptığı iyiliği en güzel şekilde yapmaya çalışan muhsinlere

¹¹¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* VII, 515. Ayrıca bkz. Yazır, *a.g.e.* VII, 597

¹¹² Yazır, *a.g.e.*, VII, 516

¹¹³ Yazır, *a.g.e.*, VII, 596

¹¹⁴ Mülk 67/2

daha ileriki âyetlerde de görüleceği üzere "En güzellere daha ziyadesiyle en güzel karşılık vardır." ¹¹⁵O vaadi böylece yerine gelmiş olacak. Yoksa çirkin fiiller ve fenalıklar yaratılış gayesinin dışında olan şeylerdir. ¹¹⁶

Yazır, sonuç olarak vaadi ilahi olarak şu hususları belirtir: Allah'ın vaadi mutlaka haktır. Ahiret gelecek, o cezalandırma ve mükâfat verme herhalde olacaktır. O halde Sakın dünya hayatı sizi mağrur etmesin, aldatmasın. Bugün keyfimize bakalım da yarın ne olursa olsun demeyin. Dünyaya dalıp da ahirete dair görevlerinizi unutmayın. Dünya için ahiretinizi feda etmeyin; çünkü gençlik uçup ihtiyarlık çöktüğü gibi, dünya her ne olursa bir rüya gibi gelir geçer, ahiret ebedî olmak üzere gelir çatar. Ve sakın o çok aldatıcı mağrur şeytan sizi Allah ile de aldatmasın, Allah'a da mağrur etmesin. Yani Allah Kerimdir, Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir. Allah her şeye vekildir diyerek günahlara, tembelliklere sefihliklere sevk etmesin, görevlerinizi kötüye kullandırmasın. Gerçi Allah öyledir. Fakat öyledir diye mağrurlanmak, Allah saygısını duymamak, izzetini ve celalini hesaba katmamak, Allah'ın cezasını tanımamak gibi bir cinayet ve aynı zamanda Allah'ın iman ile çalışan salih kullarına vaad olunan nimetlerinden mahrumiyettir. Çünkü küfür ve küfran edenlere şiddetli azab, iman ile salih amallere çalışanlara bağışlama ve büyük bir ecir vardır. ¹¹⁷

İlahi va'din ahireti kat'i bir surette gerektirmesine dikkat çektikten sonra şimdi Yazır'ın yapmış olduğu yorumlar doğrultusunda ahiretin imkânını ve şu sıralama ile ele alacağız: Birincisi, zihnî imkân açısından. İkincisi, varlıkta yaşanan örnekler açısından. Üçüncüsü, Tarihte yaşanmış diriliş hadiseleri açısından.

A. ZİHNÎ İMKÂN AÇISINDAN

İçinde yaşadığımız âlemin nazara verilip Allah'ın yaratıcılığını göstermek suretiyle zihinlerin, O'nun yeniden böyle bir âlemi yaratacağını kabule hazırlanması demek olan mukayese usulu, önemli bir istidlâl metodudur. Böyle bir metod sayesinde insanların öldükten sonra diriltilecekleri yeni hayata olan inancı pekişir. Şu ayet bu hususu gayet açık bir şekilde beyan eder:

"Allah Odur ki gökleri, görebileceğiniz bir direk olmadan yükseltti, sonra arş üzerine istiva etti (bütün mülkünün yönetimine hâkim oldu, her şeyi düzenleyip yönetti), güneşi ve ayı iradesine boyun eğdirdi. Hepsi belli bir süre için akıp gitmektedir. (İşte yaratma) işini (böyle)

¹¹⁵ Yunus 10/26

¹¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 27. Ayrıca bkz. Yazır, *a.g.e.*, V, 69

¹¹⁷ Yazır, *a.g.e.*, VI, 620

düzenler, ayetleri ayan-beyan açıklar ki, Rabb'inizle karşılaşacağınıza yakînen inanmanız."¹¹⁸

Yazır, yukarıdaki ayette vurgulandığı üzere, yüce Allah, insanları ahirete imana çağırırken öncelikle, kâinat düzeninin seyredilmesinin gerekliliğini belirtir. Bu, Cenab-ı Allah'ın güç ve kudretinin anlaşılması hususunda insan idrakine kapı aralamak içindir. Zira varlık arz semasıyla iyiden iyiye düşünüldüğünde, O'nun gücünün büyüklüğünü anlayıp sezmemek mümkün değildir.¹¹⁹

Kur'an-ı Kerim bu hususta düşünme ve araştırmanın gereği üzerinde o kadar çok durur ki, varlığın ilk oluşumundan bu yana icra olunan Allah'ın sünnetlerini (değişmez icraât ve kanunlarını) görme imkanı veren jeolojik ve biyolojik özelliklere bilhassa dikkat edilmesini ister. Şu ayet-i kerime bizlere bu noktayı hatırlatır: *"De ki: Yeryüzünde bir gezin de bakın O, yaratılışı nasıl başlatmıştır! Sonra Allah ahiret dirilişini de böyle yapacaktır. Şüphesiz Allah, her şeye kadirdir."*

Müellifimizin zihni imkân usulü ile ilgili görüşlerini şu iki şekilde ele alacağız: 1. Bir şeyi yoktan var edebilenin onu ikinci defa var etmesinin daha kolay olması 2. Zor olanı yapabilenin ona nispetle kolay olanı öncelikle yapabilmesi

1. Bir şeyi Yoktan Var Edebilenin Onu İkinci Defa Var Etmesinin Daha Kolay Olması

Yüce Allah, kudretinin mutlaklığını bizler için gaybî bir mesele kılmamış, diğer bir ifadeyle, bir sır olarak saklamamıştır. Allah (c.c.), hemen hemen her surede pek çok ayetin sonunda birer fezleke olarak *"Şüphesiz O, her şeye kadirdir."*¹²⁰ buyurarak bu hakikati bütün kâinatta eşya ve hadiselerin içinde veya dışında bize müşahede ettirmektedir. Kur'an'ın Allah'ın (c.c.) kudretinin mutlaklığını ifade sadedinde serdettiği *"O bir şeyin (olmasını) diledi mi ona, sadece 'ol' der, o da hemen oluverir."*¹²¹ ayeti bu konuda zirvede bir anlatımdır ve bu işin yüce Allah'a ne kadar kolay olduğunun en büyük işaretidir.¹²²

Her yönden bir şeyin yoktan yeniden varlığa iade edilmesi, ibdandan daha kolaydır. Çünkü bir şey ilk defasında mevcut olunca, vücut ile sıfatlanabilme özelliğini kazanmış olur. Daha sonra vücut ile sıfatlanması daha kolay düşünülebilir. Nitekim "O öyle bir Allah'tır ki, varlıkları yoktan var eder. Onları yok ettikten sonra da yeniden varlığa iade eder. Bu iade ona

¹¹⁸ Rad 13/2.

¹¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, V, 280

¹²⁰ Bkz., M. F. Abdülbakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s.682-3.

¹²¹ Yasin 36/82.

¹²² Faiz, *Kur'an ve Sünnette Kıyamet ve Âhiret*, s.33; Bebek, *Maturîdînin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı*, s.9

daha kolaydır.”¹²³ Ayeti kerimesi bunu ifade etmektedir. Bununla beraber, bu farklılık bizim hadis olan kudretimize göredir. Yoksa Allahın kadim olan kudretine göre iade etmekle, ilk defa yaratmak eşittir. Aralarında tercihi gerektirecek herhangi bir farklılık düşünülemez.¹²⁴

Öldükten sonra tekrar dirilmeyi acayip karşılayan insan, bir kere kendi varlığına bütün dikkatiyle baksa ölmeden önce kaç defa yok olmakta ve şu değişmez gibi görünen bünyesi her an nasıl tazelenmektedir. İnsan bu esrarı çözdüğü zaman, tekrar dirilmenin mümkün olduğu kanaatine varır ve mutlak kudret sahibinin huzurunda secdeye kapanmaktan başka çare bulamaz. Milyarlarca hücreden teşekkül eden insan vücudu hiç durmadan yenilenmekte, her saniye nice hücreler yok olmakta, onların yerine başkaları geçmektedir. Bu durum karşısında insanın sahip olduğu beden, ömür süresi içinde birkaç kere yenilenmektedir. Bir hücre yok olduğu an, onun yerine canlı bir hücre getiren ve böylece insan vücudunu –hiç farkına varmadan- devam ettiren Allahın bunu yapması elbette ol demesi kadar kolaydır.¹²⁵

Benzer bir yaklaşımla Öztürk şu noktalara işaret eder: Allah tek bir DNA molekülü içinde bile insan bedenine ait tüm bilgiyi saklamaktadır. Vücudumuzun hücreleri her an ölmekte, yeni hücreler her an yaratılmaktadır. Hiçbirimizin doğduğu günkü vücudundaki hücreleriyle, bugünkü bir hücresi bile aynı değildir. Yediğimiz yiyecekler sürekli vücudumuzdan bir parçaya dönüşür ve eski ölen parçalarımızın yerini alır. Vücudumuzun temel taşı olan karbon, hidrojen, azot, oksijen, fosfor, kükürt gibi atomlar biz yaşadıkça sürekli vücudumuza girer ve çıkarlar, sonunda ise toprağa karışırlar. Fakat "nefs, ruh" dediğimiz maddi olmayan esas özümüz, bütün bu değişimlerde sürekli aynı kalan özümüzdür. Allah daha biz yaşarken bile maddi vücudumuzu sürekli yenileyerek yaratmaktadır. Toprağın vücudumuzu nasıl tahrip ettiğini, vücudumuzun aslının nasıl olduğunu bilen Allah, bizi yeniden yaratmayı vaad etmiştir. Mademki bu vaad çok kolaydır ve Allah'ın vaadidir, elbette gerçekleşecektir. Birçok ayet-i kerime Evren'in ve yeryüzünün yaratılışına gözlerimizi çevirir ve bunların yaratılışı ahiretin yaratılışı, ölülerin diriltilişi için delil olarak gösterilir.¹²⁶

İnsanı meydana getiren irade, onun maddî yapısını teşkil eden hücrelere ait olamaz. Onun var oluş safhaları şüphesiz bir biçimde şuurlu ve kontrollü bir yaratılışın var olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan apaçık bir biçimde Allah tarafından yaratılmıştır. Her nereye baksa, bu yaratılmışlığın ve yaratılmakta/yenilenmekte olduğunun izlerini görecektir. Şöyle ki,

¹²³ Rum 30/27

¹²⁴ Bilmen, *a.g.e.*, s.397; Ayrıca bkz., Cisri, *Savabu-l Kelam*, s.245 Faiz, *Kur'an ve Sünnette Kıyamet ve Âhiret*, s.33; Bebek, *Maturîdînin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı*, s.9 ; Sabık, *İslam Akaidi*, s. 259–61

¹²⁵ Yıldırım, *Ahiret Âlemi ve Safhaları*, s.51

¹²⁶ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s. 115

vücudumuzda çözümlenip giden maddelerin yeri benzerleri vasıtasıyla her an doldurulmakta olduğundan biz de kâinat gibi her an ölüp dirilmekteyiz.¹²⁷

Bu çerçevede Yazır yüce Allahın kudreti ilgili ayetler ışığında şunları dile getirir: Zemahşerî, Beydâvî, Ebu's-Suud gibi belagatta tanınmış olan tefsirciler diyorlar ki, “Gökler de kudretiyle dürülmüştür”¹²⁸. Bu gibi âyet-i kerimelerde, yüce Allah'ın son derece büyüklüğüne, kudretinin kemaline ve zihinlerin hayret ettiği büyük fiillerin, O'nun kudretine nispet edilince, çok küçük ve değersiz kalacağına bir tembih ve kainatı yıkıvermenin O'na göre pek kolay bir şey olduğunun, temsil ve tahyil (hayal ettirme) yoluyla bir ifadesidir.¹²⁹

Bu kelime ilahî irade ve kudret önünde hiçbir engelin bahis mevzu olmadığını ve her şeyin o yüce sonsuz kudrete teslim oluşunu tasvir eden yüksek bir beyandır. Yüce Yaratıcı için, daha zor veya daha kolay diye bir şeyin olmadığını ve O'nun için her şeyin bir emre baktığını bildiren bir diğer ayette ise şöyle buyrulur¹³⁰:

“ *Bizim emrimiz, bir tek sözdür. (O söz çıkar çıkmaz) göz açıp kapamak kadar (kısa bir zamanda o iş gerçekleşir.)*”¹³¹

Yazır, yaratma işinin rabbimiz için ne kadar kolay olduğunu şu ifadeler içinde verir: O yaratma ve fiilin nasıl olduğuna yani kaderin kaza ile cereyan etmesine gelince bizim emrimiz de, yani işimiz yahut herhangi bir şeyi yaratmak için verdiğimiz emir de başka değil ancak birdir. Bir kelimedenden veya bir bakıştan ibarettir. Gözle bir bakış gibi, gözle seri bir bakış ânı, yani bir şuur ânı gibi ki, "Onun işi, bir şey yaratmak istediği vakit sadece "ol" demektir ve o şey derhal olur.¹³²" buyrulduğu üzere bir "kün" emrinden ibarettir. Hakikatte tam sebep, bu "kün" emridir. Sebep, meydana gelince, yani "kün" emri vuku bulunca, sebebin sonucu da hemen olur ki bu da yaratmadır. Onun için o cemiyetler nasıl bozulacak, o saat nasıl olacak, suçlular o takdire nasıl sürüklenecek diye tereddüde mahal de yoktur. "Ol" deyince hepsi olur.¹³³

Müellifimize göre, Hayatın gerçek yönüne dair gerektiği kadar bilgi elde edilir ve en yüce başlangıç noktasına ulaşma, bağlanma sağlanırsa, diriltmenin ve hayat vermenin bir irade meselesine, bir "ol" emrine bağlı olacağı görülecektir. Bunu akıllarına sığdıramayanlar şu örneği düşünebilirler: Bir insan nefsinde ilmî şekli var olan bir şeyi kalbinde dilediği gibi

¹²⁷ Yalıtıkaya, Şerafettin, *Dinî Makalelerim*, İdeal yay. Ank. 1944, s.75. Ayrıca bkz. Muttahhiri, *a.g.e.* s.248 Özhazar, Hüseyin, *Ahret Bilinci*, Bengisu yay. İst. 1991, s.43 Abdelhaleem, *Kuranda Ahret-Dünya ve Dünya Hayatı*, s.323

¹²⁸ Zümer 39/67

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*. VII, 138; Ayrıca bkz. Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, s.397-98

¹³⁰ Yazır, *a.g.e.* VII, 639

¹³¹ Kamer 54/50.

¹³² Yâsin 36/82

¹³³ Yazır, *a.g.e.* VII, 640

parçalasın, birbirinden ayırsın, parçalarını duman gibi her yöne savursun; sonra dönüp yine kalbinden o şeye önceki gibi aynen "gel" diye irade yöneltsin, o anda Allah aksini isteyip de ona bir unutmaya veya diğer bir arıza vermezse derhal görür ki, o dağılmış parçalar bir anda aynen önceki gibi toplanır, gelir karşısına dikilir. İşte iç (enfüsî) âleminde her zaman olup duran bu hafıza ve akılda canlandırma işi bize bir vücudu, o vücut da bir diriltmeyi ve hayat vermeyi simgeler. Ve bizim ruhumuza göre iç âlemin (sübjektif âlemin) sırları ilâhî ilim ve iradeye göre sübjektif ve objektif bütün varlıklar âleminin sırlarına en açık örnektir. Bizim zihnimizdeki şekillerin değişmelerindeki tahliller (analizler), terkipler (sentezler) her gün bize bu varlıkta binlerce diriltme ve hayat verme örnekleri arz ederler ki, birçokları irademizin sonucudur. Her hatırlama bir diriltmedir. Bunlar bizim nefsimizin kürsisi olan, kalbin ve beynin hâkimiyet alanıdır. Bütün sübjektif ve objektif kürsileri, gökleri ve yeri kuşatan Allah Teâlâ'nın ilâhî ilim ve iradesi altında bulunduğu buna, karşı ufuklar tasavvuru söz konusu olamaz. "Oysa kıyamet günü yeryüzü bütünü ile O'nun avucu içindedir, gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür." (Zümer, 39/67) âyeti gereğince bütün canlar ve bütün varlık âlemi bir avuç içinde dürülmüştür. Allah'ın diriltmesi ve hayat vermesi, bizim zihnimizde bir şeyi hatırlamamızdan daha hızlıdır. Dolayısıyla bütün yaratma alanında her şey O'nun bir "ol" emrinin sonucudur.¹³⁴

Müelîfimiz, inkârcıların sathî bakışlarıyla imkânsız görüp *olamaz*, dedikleri bu konudaki iddialarına ilâhî kudretin daha da ötesine kadir olduğunu hatırlatarak mukabelede bulunarak bunun mümkün¹³⁵ oluşunu şu iki ayetle dikkatlerimize arz eder¹³⁶:

*"Dediler ki: 'Biz bir yığın kemik ve kırıntı olduğumuz zaman mı, yeni bir yaratılışla diriltileceğiz? De ki: İster taş ister demir olun yahut kafanızda büyüttüğünüz başka bir yaratık olun (mutlaka diriltileceksiniz.)"*¹³⁷

*"İnsan bizim onun kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı zanneder? (Değil onun kemiklerini bir araya getirmek) Biz onun parmak uçlarını bile aynen eski haline koymaya kadiriz."*¹³⁸

Yüce Allah (c.c.) külfetsiz ve zahmetsiz yaratır. O'na göre küçük büyük fark etmez. Bu yaratılan şey yer olur, gök olur, sivrisinek olur, arı olur. *Kün* kelimesinin önünde, bu veya şu eşittir; bir zorluk veya kolaylık yoktur, yakın ve uzak da yoktur. Her ne olursa olsun ilâhî iradenin bir şeyi yaratmaya yönelmesi, onun var olması için yeterlidir. Öyle ki, bir türün

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, s. 265

¹³⁵ Yazır, Elmalı'lı Hamdi, *Makaleler I*, (Haz.:Cüneyt Köksal-Murat Kaya), Kitabevi, İstanbul 1997 s. 71

¹³⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 177

¹³⁷ İsrâ 17/ 50-51.

¹³⁸ İnsan 76/3-4.

bütün fertleriyle var edilmesi, tek bir fert kolaylığındadır: *“Hepinizi yaratmak ve diriltmek bir tek kişiyi yaratmak gibidir.”*¹³⁹

Müellifimiz, Kur’anda geçen haşri, istirahat için dağılmış askerlerin, kumandanın verdiği bir emirle veya bir çağrı sesiyle toplanması gibi bir yaklaşımla da ele alındığını, O’nun bir tek çağrısının, bütün insanları bir araya toplamaya yettiğine ve insanların tekrar tepesi üzere dikildiklerine şu beyanların işaret ettiğini belirtir¹⁴⁰: *“Onların hepsi tek bir ses (emir) ile yanımızda hazır olurlar.”*¹⁴¹ *Bununla birlikte her kimin ömrünü uzatıyorsa, yaratılıştta onu tersine çeviriyoruz.*¹⁴²

Diğer yönden dirilişin imkânını izah sadedinde Kur’anî delillerin üzerine kurulduğu diğer bir esas kâide olan sonsuz ilim açısından ise meseleye şöyle temas edilmektedir:

*“Ölüp toprak olduğumuz zaman mı (dirileceğiz)? Bu, çok uzak bir dönüştür. Hâlbuki Biz, yerin onlardan neyi eksilttiğini biliyoruz. Ve yanımızda herşeyi muhafaza eden bir kitap vardır.”*¹⁴³

Basit bir nutfeden mükemmel bir varlığın meydana getirilmesi, Allah’ın varlığına bir delil olduğu gibi, ba’s ve haşrin de kat’i bir delilidir. Ayet-i kerimenin son kısmında *“Bu böyledir. Çünkü Allah tek gerçektir. (Her şey O’nunla varlık kazanır) ve ölüleri O diriltir ve O, her şeyi yapabilir.”*¹⁴⁴ Buyrulurak bu hususa dikkat çekilmiştir. Yani, bütün bu gördüğümüz şeyler doğrudur, çünkü bunlar Allah’tandır. İşte ölüleri diriltecek olan da O’dur. Ve O, herşeye kadirdir.¹⁴⁵

Razî, bu ayetle Allah’ın (c.c.) sanki şöyle demek istediğini belirtir: Şayet size vadettiğim yeniden dirilişten şüpheye düştüyseniz, bu ilk yaratılış merhalelerini hatırlayınız. Böylece sizi yaratmaya kadir olanın ikinci defa da yaratmaya kadir olacağını kolayca anlarsınız.¹⁴⁶

İnsanların dirilişi inkar etmelerinin temelinde onların bilgisiz oluşunun yattığını belirten Yazır, yeniden yaratmanın Allah’ın kudretinden uzak olmadığını şu ifadelerle dile getirir: Doğrusu biz toprağın onlardan ne eksilteceğini bilmişizdir. Yani onun alışılmıştan uzak zannedilmesi bir insanın gerçeği ve bölümlerinin ayrıntıları tamamıyla bilinemediği için bilgisizlikten ileri gelir. Yoksa hayat ilmi bilinse de bir insanın özelliğini meydana getiren bütün sırlar keşfedilse bir kimseyi öldürüp yeniden diriltmek pek uzak sayılmazdı. Hâlbuki

¹³⁹ Lokman 31/28.

¹⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 41

¹⁴¹ Yâsîn 36/53.

¹⁴² Yâsîn 36/68

¹⁴³ Kâf 50/4.

¹⁴⁴ Hacc 22/6.

¹⁴⁵ Yazır, *a.g.e.*, VII, 43 ; Ayrıca bkz.: Sabık, *İslam Akaidi*, s. 259

¹⁴⁶ Razî, *Mefatihü’l-Ğayb*, Mısır 1938, XXIII, 7.

Allah Teâlâ onu bilmiş ve yaratmıştır. Ölüp çürüyüp de toprak olan kavimlerin veya şahısların hüviyet ve aynılıklarını meydana getiren rükünler ve şartlardan kalan nedir? Eksilen nedir? Ruh mudur, beden midir? Bedenin maddesi ve parçaları mıdır, yoksa birbirine benzeyen parçalar arasında hayatı ve aynılığı ifade eden belirli ve özel bir oran mıdır? Allah hepsini bilir. Toprakta çürüyüp yok olduğu zannedilen oluşumların, ilişkilerin, kuvvetlerin özelliklerin en küçük parçasına varıncaya kadar hepsi olduğu gibi Allah Teâlâ'nın ilminde belli ve korunmuştur. Allahın katında korunmuş, değişmez, bozulmaz bir kitap vardır. Hepsi onda korunmuştur. Cüz'î ve küllî (parça ve bütün) hiçbir şeyi kaçırmaz, hatta onların amellerini de bütün açıklamalarıyla korumaktadır. Allah'ın ilmi bir de böyle Levh-i mahfuzda yazı ile sağlamlaştırılmış olarak tecelli etmektedir. Bunu değişme ve korunma kanununun bir ifadesi olarak düşünebiliriz. Bu tamamıyla bilinmiş olunca her hangi bir insanı yok ettikten sonra onu meydana getiren ve ondan yayılan ve değişmiş olan özelliklerin bilinmesi ve korunması hasebiyle onu yeniden iade etmek hiç de uzak olmaz. Onun için gerek bir toplumu, gerek bir şahsı öldükten sonra diriltmek ve haşretmek Allah'a göre uzak bir uygulama olmadığı bu düşünce ile belli olur.¹⁴⁷

Yazır'a göre, yeniden dirilişte esas olan, bunu gerçekleştirecek mutlak bir gücün ve sonsuz bir ilmin bulunmasıdır. Sonsuz kudret ve ilim sahibi bir yaratıcının varlığına inanıldığı takdirde, ba'sın imkânsızlığı görüşü de tamamen geçersiz kalır.¹⁴⁸

Müellifimiz Kurandaki ayetler ışığında diriliş hadisesini farklı açılardan ele alarak yeniden dirilişin zihni imkân açısından muhakkak kabul edilebilir bir olay olduğunu ifade eder. Her hususta iâdenin (aynı şeyi ikinci kez yapmak, meydana getirmek), ibdâ'dan (ilk kez, örneksiz meydana getirmekten) daha kolay olduğu bilinen bir kaidedir. Zira bir şey başlangıçta meydana gelmesiyle varlık vasfını kazanmış olur ki, bilâhère ikinci kez o vasfı kabule, daha müsait olacaktır.¹⁴⁹ Yani, birincinin vukûu müşahede edildiğine göre, ikincinin imkanı kendiliğinden anlaşılacaktır.¹⁵⁰ Nitekim bu husus insan mantığının reddedemeyeceği bir olgudur bu gerçek ayette şöyle ele alır :“İlkin yaratan O'dur; sonra onu tekrar iade edecek olan da O'dur. Bu, O'na daha kolaydır. Göklerde ve yerde en üstün sıfat O'nundur. O güçlüdür, hakîmdir.”¹⁵¹

¹⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 482

¹⁴⁸ Yazır, *a.g.e*, VII, 482

¹⁴⁹ Yazır, *a.g.e.*, VI, 469

¹⁵⁰ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.335.

¹⁵¹ Rum 30/27.

Bu ayetle ilgili olarak Yazır şunu der: Yani Yeniden yapmak, ilkin yapmaktan daha kolaydır. Çünkü normal olarak bakıldığı zaman, önceki tabiatın aksine iken, ikincisi tabii olmuş olur. Göklerde ve yerde en yüksek şeref ve şan da O'nundur. Tam kudret, sonsuz hikmet, yaratıcılık, ilâhlık gibi en yüksek nitelikler ancak O'nundur. "Kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır." Ve O öyle aziz, öyle hâkimdir. Öyle yüksek, şanına yetişmek ihtimali olmayan güçlü ve yaptığını hikmet ve menfaat ile sağlam yapan hâkimdir.¹⁵²

Yazır'a göre, Allah'ın ilim ve kudreti ile yaratılan kâinatı kendi gözleriyle müşahede eden insan, tekrar yaratmanın da aynı ilim ve kudret ile meydana getirileceğini anlayabilmelidir. Zira böyle bir şey, O'nun kudreti dışında değildir, olamaz da. Yüce Allah insanları varlığa bu gözle bakmağa davet eder¹⁵³: *"(Ey Nebi!) onlara de ki, yeryüzünde dolaşın da Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın. İşte Allah bundan sonra (aynı şekilde) ahiret hayatını da yaratacaktır. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir."*¹⁵⁴; *"O gün göğü, kitapları dürer gibi (toplartız). İlk yaratmaya nasıl başladıkça onu, yine öyle iâde ederiz. Üzerimize söz; biz bunu mutlaka yapacağız."*¹⁵⁵

Eşyayı yokluktan varlık âlemine çıkaran ve bunda katiyen aciz kalmayan Yüce Kudretin nasıl olur da dağılan parçalanan varlıkları tekrar birleştirmeye gücü yetmez?

Özhazara göre İnsan, kendi yaratılışındaki o azamet ve mükemmelliği unutarak inkâr yoluna gider. Oysa nefsinden yola çıkarak Rabbine, ya da Rabbinden yola çıkarak nefesine yönelen insan, nasıl olur ilk yaratmanın son yaratmayı da yapabileceğini göremez?¹⁵⁶

Yok, iken var olan insanın, yok olduktan sonra tekrar var olması nasıl mümkün olmasın? Kur'an inkârcının *"Ben öldüğümde mi, diriltileceğim"* itirazına karşı onun idrakine şu veciz ifade ile hitap eder:

*"O, kendisi önceden hiç bir şey değil iken, onu yaratmış olduğumuzu hatırlamaz mı?"*¹⁵⁷

Yazır'a göre, Cenabı hak dirilişi, enfüsî delillerle ortaya koyarken dikkatlerimizi, kendimize çevirir. Yeniden dirilişin imkân dairesinde cereyan eden bir vakıa olduğunun delili olarak insanın kendi hayat safhalarını önüne seren Kur'an'ın şu hitabı, bu meseleyi gayet muknî bir biçimde ortaya koymaktadır:

"Ey insanlar! Eğer siz öldükten sonra dirilmekten şüphe ediyorsanız, (bilin ki): Biz sizi (ilkin) topraktan, sonra bir nutfeden (spermden), sonra alaka (embriyo) dan, sonra esas

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 469

¹⁵³ Yazır, *a.g.e.*, VI, 463 ; Ayrıca bkz. Yazır, *a.g.e.*, VI, 75

¹⁵⁴ Ankebut 29/19-20.

¹⁵⁵ Enbiya 21/104.

¹⁵⁶ Özhazar, *a.g.e.*, s.48; Ayrıca bkz. Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.108

¹⁵⁷ Meryem 19/66-67.

unsurlarıyla hilkaati tamamlanmış, ama bütün azalarıyla henüz tamamlanmamış bir çiğnem et görünümünde bir ceninden yarattık ki, (kudretimizi) size açıkça gösterelim. Dilediğimizi belli bir süreye kadar ana rahminde durdururuz. Sonra da sizi bir bebek olarak (dünyaya) çıkarırız. Sonra güç kuvvet kazanıncaya kadar sizi büyütürüz. İçinizden kimi (henüz çocukken) öldürülür, kimi de hayatın en düşkün biçimine götürülür öyle ki, daha önce bildiği şeyleri bilmez hale gelir..”¹⁵⁸

Müellifimiz, Kur'an'da dirilişe inanmayanlara şu şekilde hitap edildiğini belirtir: Ey İnsanlar! Eğer diriliş konusunda şüpheye iseniz, ölümlerin diriltilmesi meselesi hakkında şüphe ediyorsanız, etmeyin. Çünkü bu konuda şüpheye mahal yoktur. Çünkü o, gerek nefislerinizde ve gerek çevrenizde sürekli varlığının delillerini gördüğünüz bir gerçektir. Her şeyden önce nefsinize, kendi vücudunuza bakın. Şüphesiz biz sizi önce bir topraktan yarattık. Ölüyü diriltmek, hayatı olmayan bir şeye hayat vermek demek olduğuna göre, cansız topraktan bir canlıyı yaratmak, bir ölüyü diriltmekten daha fazla bir gücün olmasını gerektirdiğinde hiç şüphe yoktur. Sonra sizi bir nutfeden, bir meniden, daha doğrusu menideki tohumdan, "sonra bir alekadan", yani erkeğin spermasının kadının yumurtacığını aşıladıktan sonra bir kan pıhtısı şeklinde görünen bir maddeden, sonra yapısı belli belirsiz bir çiğnemlik bir et parçasından yarattık. Sizi o kan pıhtısından meydana gelmiş, yaratılışı kısmen belirmiş kısmen de belirmemiş bir çiğnemlik etten yarattık ki size bunu açıklayıp bildirelim diye. Yani şüpheye düşmemeniz için, size kudretimizin varlığını gösteren delilleri açıklayıp ortaya koymak istedik¹⁵⁹.

Bir tekâmül zinciri içerisinde her biri kendisine mahsus bir hayat şeklini ifade eden, her mertebesinde bir çeşit diriltme olayını içeren şu tedric kanunu içerisinde meydana gelen yaradılışın merhalelerini göz önünde bulunduran ve üzerinde ciddi düşünen bir kimse, o yaratıcı kudretin ölümleri tekrar diriltebileceği hususunda nasıl şüphe edebilir.¹⁶⁰

“Şu bir gerçektir ki, biz insanı süzme bir çamurdan yarattık. Sonra onu bir nutfeye (sperm) olarak, savunması sağlam bir yere (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra o nutfeyi bir alaka (embriyo) olarak yarattık; ardından o alakayı mudğaya/bir çiğnem et görünümündeki bir şekle koyduk; daha sonra o mudğayı kemiklere/iskelete çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu yeni bir yaratılışla insan haline getirdik. Yapıp-yaratanların en güzeli/mükemmeli olan Allah ne yücedir! Ve bütün bunlardan sonra (siz ey insanlar) elbette öleceksiniz. Sonra da şüphesiz, sizler kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.”¹⁶¹

¹⁵⁸ Hacc 22/5.

¹⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 75

¹⁶⁰ Bkz. Yazır, *a.g.e.*, VI, 75

¹⁶¹ Mu'minûn 23/12-16.

“(Ey kâfirler!) Allah’ı nasıl inkar edebilirsiniz ki siz ölü iken size hayatı veren O’dur. (Şunu bilin ki,) tayin ettiği vade gelince sizi öldürecek, yine diriltecek ve sonunda O’nun huzuruna götürüleceksiniz.”¹⁶²

Razi, insanın bu yaratılış meselesini temellendirirken farklı bir noktaya dikkatleri çeker: İnsanın meydana gelişi, ebeveynlerinin bedenlerinde dağınık bir surette bulunan zerrelere toplanmasıyla olmuştur. Bu dağınık zerreleri toplayarak önce nutfe haline sonra da insan şekline getiren Allah (c.c.), ölümüyle dağılan zerrelerini tekrar toplayıp onu yeniden yaratmaya elbette kadirdir.¹⁶³ Nitekim Kur’an’da şöyle buyrulur:

“İnsan neden yaratıldığını bir düşünsün! O, bel kemiği ile kaburgalar arasında (bulunan üreme organlarında)’n çıkan, atılan bir sudan yaratılmıştır. Muhakkak ki O, (başlangıçta böyle yarattığı) insanı, (ölümünden sonra eski haline) tekrar döndürmeye kadirdir.”¹⁶⁴

Yazır, geçen ayette şu farklı noktaya temas eder: ‘sulb ile terâibden çıkan’ değil de ‘sulb ile teraib arasından çıkan’ şeklinde ifade edilmesi, bir gerçeği dile getirir. Kur’an, veciz bir beyanla, bu ikisi arasında bulunan üreme ile ilgili bütün organlara işaret ederek, insanın aslını teşkil eden nutfenin ebeveyninin bedeninde dağınık halde bulunduğuna dikkat çeker¹⁶⁵

İnsanları ilk baştan yoktan yaratıp onları mükemmel bir varlık haline getiren Allah’ın ölümünden sonra onları tekrar diriltmeğe elbette gücü yetecektir. Bu hususu muhtelif yerlerde şu şekilde dile getirir:

“Rahme atılan nutfeden (spermden) erkek ve dişi çiftini O yarattı. Şüphesiz tekrar diriltmek de O’na aittir.”¹⁶⁶

“Onun aslı atılan bir meni damlası değil miydi? Sonra ana rahmine tutunan bir hücre/embriyo oldu da (Rabbi onu) yaratıp, şekil ve düzen verdi. Bundan da erkek ve dişi olarak her iki cinsi var etti. Şimdi bunları (yoktan yapan Allah’ın) ölüleri (yeniden) diriltmeğe gücü yetmez olur mu?”¹⁶⁷

Yazır, yeniden diriliş hususunda bu ayetlere bakıp insanların bir ders çıkarması ve bu dersten sonra da şu hitabı dinlemeye dikkatleri arz eder: Herhalde ilk yaratmayı öğrendiniz. Yani insanın bu dünya hayatında topraktan, sonra nutfe, alaka, mudğa gibi tavırdan tavıra tekâmül ettirilerek nasıl gerçekleştiğini gerek müşahade ve tecrübeden ve gerek Kur’ân’ın açıklamalarından öğrenmiş bulunuyorsunuz. O halde düşünseniz ya! Yani düşünseniz de

¹⁶² Bakara 2/28.

¹⁶³ er-Razî, a.g.e., II, 123; Ebu Atâillah., *el-Yevmu’l-Ahir*, Daru-l Vefa yay. 1992 s.398.

¹⁶⁴ Târik 86/5-8.

¹⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 109; Ayrıca bkz.: Yazır, a.g.e., VI, 121

¹⁶⁶ Necm 53/45-47.

¹⁶⁷ Kıyâme 75/37-40.

bildiğiniz bu tarzı değiştirip ve tekâmül ettirerek sizi peyderpey yaratıp bulunduğunuz duruma getiren ve aranızda ölümü takdir etmiş bulunan yaratıcınız Allah Teâlâ'nın sizi değiştirip, şimdi teferruatını bilemeyeceğiniz yeniden diriltmeye kâdir olduğunu anlasanız ya!¹⁶⁸

Yazır, Allahın ilk baştan yaratmaya başladığını Daha önce bir yaratma olmadan, hiçbir mahlûkun aracılığına ve yardımına muhtaç olmadan yaratılışı ta ilk başlangıç noktasından yaptığını yaratmayı da tekrar yapacağını şu ifadelerle belirtir: Allah vacibul-vücut ve lizatihi hakk olduğundan, yaratması ve işi, kadim olan zat ve sıfatından başka hiçbir şart ve sebebe ihtiyaç göstermez. O, her şeyden daha önce olan bir kadim ve evveldir. Ve her şey ondan sonradır. Yaratmaya ancak O başlayabilir. Olmayı ancak O meydana getirir. Yaratma işini bütün yönleriyle ve ilkeleriyle O ortaya koyabilir.¹⁶⁹

Müellifimiz devamında şu ifadeleri kullanır: Basit bir dumandan toz, tozdan taş ve toprak, taştan da bina yapar gibi ölüden diri, cemadat denilen katı maddelerden birtakım canlılar yaratır. Katı maddeden, başka bir katı madde, insandan başka bir insan üretmek gibi, diriden diri çıkarmakla kalmaz. Hiçbir canlı hücrecik yokken sudan hayat yapmak, çamurdan, topraktan ilk bitkiyi, ilk hayvanı, ilk insanı ortaya çıkarmak gibi, her biri tabiat ilke ve olayları açısından bile imkânsız görülen ve tabiat kanunlarını altüst eden yepyeni bir yaratılış şekliyle yaratır. Her biri, tabiatüstü bir etkiyi gerektiren ilkeleri yaratır. Tabiat varlıklarına kendilerine mahsus özellikleri veren ve ilkeleri düzenleyen de O olduğundan, ölüden diri çıkarmakla da kalmaz, bütün varlığın ta ilk madde ve suretine, ilk miktar ve faaliyetine varıncaya kadar bütünüyle ilkbaştan yaratmaya başlar. Öyle ki, varlık, gerçekte yegâne yaratıcısı olan Hak Teâlâ'nın zatından ve sıfatından başka hiçbir şarta ve sebebe bağlı olmaz. Varlık yoktan değil, yokluk özelliğine sahip herhangi bir mümkinattan değil, bizatihi ve lizatihi var olan ve yokluk özelliği asla bulunmayan Allah Teâlâ'dan gelir, O'nun yaratmasıyla başlar. Allah, yaratmayı işte böyle baştan ve başlı başına yapar. Sonra onu geri iade eder. Yaratılışı bir yerden, bir noktadan başlatır ve bir sonuca ulaştırır. Bu ilk âlemde yarattığını bir nihayete ve akıbeteye erdirir, verdiği yaratılış akışını kesip helâk eder, kendinden başlattığı yaratılışı alıp kendine irca eder ve sonra yeni baştan yaratmayla başka bir var oluş âleminde onu yeniden diriltip iade eder. Allah, işte böyle yaratılışın başlangıcına da sonuna da hâkimdir. Siz artık eninde sonunda Allah'tan nasıl kurtulursunuz? İşte varlık ve yaratılış açısından mesele bundan ibarettir.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 63;

¹⁶⁹ Yazır, *a.g.e.*, V.,55

¹⁷⁰ Yazır, *a.g.e.*, V.,56

Gerek ilk devrin gerekse günümüzde yirminci asrın modern insanının sathî ve basit bir düşünüşle “*Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek*”¹⁷¹ tarzında dile getirdikleri maddeci bir telakkiden kaynaklanan tutarsız itiraza “*Onları ilk defa (yoktan) yaratan diriltecek*”¹⁷² cevabını vererek kur'an, meseleyi başlangıç felsefesine dayandırmıştır. Böylece o, bu büyük olayın meydana gelme imkânı etrafında, insan zihninde oluşan pek çok şüphe ve tereddüdü, mu'ciz bir üslûp ile darmadağın etmiş ve dirilişin, 'doğrudan doğruya Yaratıcı'nın kudretinin ikinci kez tecellisi, yani daha önce mevcut olup sonradan yok olmuş bir şeyin tekrar vücuda getirilmesinden ibaret olduğunu' bildirmiştir.

Bu kadar delil olmasına rağmen acaba insan hala neden yeniden dirilişi inkâr etmektedir? İnsanın kendisini unutması, daha açık bir ifadeyle yaratılışındaki o harikalık ve mükemmelliği unutması, inkâr kapısını aralamaya sebep olmaktadır. Kur'an'ın bu bağlamdaki şu ifadesi, Gazalinin ifadesiyle her türlü inkârcı tipine öz yaratılışını hatırlatan ve onu yerine oturtan bir tokat gibi¹⁷³ inmiştir: “*Ve o yaratılışını (nasıl meydana geldiğini) unuttu.*”¹⁷⁴

Yazır, bütün bunların yanı sıra yeniden diriliş hususunda şunları dile getirir: Sonra, ey kâfirler siz tutar şek ve tereddüt edersiniz ha! Yani Allah Teâlâ'nın sizi ve sizin ilk maddenize varıncaya kadar bütün asıllarınızı yaratan yaratıcı ve size takdir ve hükmettiği ecel gelinceye kadar hayatınızı veren bir hayat verici kâdir olduğu, nefsinizdeki görülen eserlerle sabit ve muhakkak. Ve böyle maddeler yaratmaya ve onlarda hayatlar icad etmeye ve sonra bu hayatı dilediği ecele kadar sürekli kılmaya gücü yeten yaratıcı Allah'ın, bu yaratma ve diriltmeyi bir daha yapmaya kudreti öncelikle belli bulunduğu halde, siz kalkar Allah'ın kudretinden şüphe eder, niteliğini kavrayıp anlayamadığımız şeylerden dolayı, Allah katında tayin ve takdir edilmiş olan bu ecel-i müsemma, bu sorumluluk günü hakkında şüpheler, tereddütler çıkarır, Allah'a küfürler eder, kendinizi yahut göğe veya yere mensub yaratıkları Allah'a denk tutarsınız öyle mi?¹⁷⁵

2. Zor Olanı Yapabilenin Ona Nispetle Kolay Olanı Öncelikle Yapabilmesi

Bu konu ile alakalı olarak yüce Allah, inkârcıların kafalarında taşıdıkları şüphelerine cevap olarak önce muhataplarının daha ciddi düşünmelerini temin maksadıyla ilk olarak şu

¹⁷¹ Yâsin 36/78.

¹⁷² Yasin 36/79.

¹⁷³ Muhammed el-Gazalî, *Akîdetu'l-Muslim*, s.257.

¹⁷⁴ Yâsin 36/78.

¹⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, ,558

soruyu yöneltir: “(Sizce, öldükten sonra O’nun) sizi tekrar yaratması mı zor, yoksa semayı yaratmak mı? (Bilmiş olun ki,) onu Allah bina etmiştir.”¹⁷⁶

Yeniden dirilişi imkânsız görüp inkâr edenlere karşı cevaben zikredilen bu ayetle Cenab-ı Hakk, insanların dikkatlerini onların müşahede edip gördüğü bir hususa çekmiştir. Bütün yıldız ve gezegenleriyle birlikte fezanın nazara verildiği bu ayetin diliyle ‘sizler tekrar tekrar, bu çürümüş kemikler nasıl canlandırılacak? Diye sorup duruyorsunuz; bu muazzam kâinatı yaratan Allah için hiçbir şeyin güç olamayacağını düşünmüyor musunuz?’ denilmiştir.¹⁷⁷

Yazır, bu çerçevede ayetin şöyle bir manaya işaret ettiğini belirtir: Ey o kendilerini yüce sanıp da Allah’ın gücünü yok saymaya kalkışan inkârcılar! Kendi iddianıza, kendi takdirinize göre şunu bir düşünün bakalım: Siz mi daha çetin, daha zorlusunuz? Yaratılmak hususunda. Burada asıl mânâ ölümden sonra yeni bir yaratılışla yaratma üzerindedir. Fakat daha büyük olarak daha kapsamlı olmak üzere soru "mutlak yaratma" üzerine sorulmuştur. Yani gerek önce olsun, gerek sonra olsun mutlak olarak yaratılmak açısından siz mi daha zor ve çetinsiniz yoksa (sizden yüksek ve sizi kuşatıcı olan) gök mü? Belli ki o daha çetin değil mi? Çünkü siz onun içinde bir zerre demeksiniz. Öyle iken O Allah onu bina etti. Bina, dağınık parçaları birbirlerine ekleyip bağlayarak toplamından bir bütün meydana getirmektir.¹⁷⁸

Müellifimiz, Kur’an’ın yaratılışı bakımından daha zor dediği semaya dair afakî delilleri pek çok yerde bulunduğunu belirtir. Misal olarak şu birkaç ayet zikredilebilir:

“(Dirilişi inkâr edenler) hiç üzerlerindeki semaya bakmazlar mı? Bakıp da Bizim onu nasıl (sağlamca) bina edip (yıldızlarla) süslediğimizi ve onda en ufak bir kusur ve dengesizlik olmadığını düşünmezler mi? Ve yine onlar (ayaklarının altına) döşeyip üzerine de sabit dağlar yerleştirdiğimiz ve kendisinde göze hoş, çiftler çiftler bitkiler bitirdiğimiz arza bakmazlar mı? (Bütün bunları) (Allah’a) yönelecek her kula O’nun kudretini hatırlatan birer basîret nişanesi ve ibret numunesi olması için yarattık.”¹⁷⁹

“Gökleri ve yeri yaratan, bunları yaratmakla yorulmayan Allah’ın, ölüleri diriltmeğe de kadir olacağını görmezler mi? Evet O, her şeye kadirdir.”¹⁸⁰

Yazır, burada insanın yaratılışı zor gibi görünen göğe ve yeryüzüne nazarları çevirerek insanın yaratışının daha kolay olduğunu şu ifadelerle dile getirir: Buna karşı Allah Teâlâ’nın

¹⁷⁶ Naziât, 79/27.

¹⁷⁷ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’an*, (çev: Heyet) İnsan y. İst. 1988, VII, 29. Ayrıca bkz. Cisri, *Savabu-l Kelam*, s.245

¹⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 242

¹⁷⁹ Kâf 50/6-8.

¹⁸⁰ Ahkâf 46/33.

ilmini ve diriltmeye kudretini ispatlamakla ızdırabı savma hususunda buyrulur ki; Artık üstlerindeki göğe bakmadılar mı ki? Burada gök ufkumuzun üstünde görebildiğimiz (gök) cisimleri ve boyutları ile özel bir şekilde bakışımıza iz düşüren ve dünya göğü denilen yüksek binadır ki biri hissî, biri aklî olmak üzere iki yönü vardır. Her şeyden önce bunun hissî yönüyle gözlerimize olan tecellisine dikkat çekilmiştir. İkinci derecede fikirler ve deliller ile akıl ile anlam çıkarmak mümkün olabilen göğün şeklinin derinliklerine dalmadan yalnız hissi olan bu yapılmış resmin durumuna bakıldığı zaman bile onu yapan yaratıcının ilim ve kudretindeki yücelik derhal gözlerde, gönüllerde kendini gösterir. Buradaki hazfedilmiş bir cümleye atıf içindir. Görmediler de o kâfirler üstlerindeki o göğe bakmadılar, baksalar ya! Biz onu nasıl bina etmişiz ve nasıl süslemişiz. Onun hiçbir yarığı, çatlağı yok. Yani kapısı geçidi yok değil, ayıp ve kusuru yoktur.¹⁸¹

Yazır, bundan sonra dikkatlerin yeryüzüne çekildiğini hatırlatarak şöyle devam eder. Yeryüzünü de yaymışız. O binanın döşeği gibi sermişiz, bakıldığı zaman gök, küre şeklinde görünürken görme alanı içinde yeryüzü de onun altında ufka doğru özel bir uzama şekli ile uzanmış görünür. Bütün bunlar O, Rabbine gönül verecek, her kulun gözüne göstermek ve öğüt vermek içindir. Yani bütün bunları böyle yapış ve bitiriş Rabbine gönül verecek, hakka yüz tutup düşünecek her kulun gözüne göstermek ve fikrini açmak için ibret verici delil ve hatırlatma vesilesi kılmak hikmeti iledir.¹⁸²

Bunların her biri birer yeni hayat neşvesiyle Allah Teâlâ'nın ilmine ve ölümden sonra diriltme kudretine delalet ederler. Hissettirme, şimdiki dünya hayatını yaşatırken, dikkati çekme ve hatırlatma geçmiş ve gelecek şuuruyla ahireti duyurur.¹⁸³

Yazır, yüce Allahın, ilk adım olarak 'insanın yaratılışı mı, yoksa bütün ecramıyla birlikte semanın yaratılışı mı daha zor' şeklinde ortaya koyduğu sorularla zihinleri önemli bir noktaya teksif ettikten sonra, ikinci adım olarak da bu soruların cevabını bizzat kendisi verdiğini belirtir.¹⁸⁴: "*Elbette gökleri ve yeri yaratmak, insanları yaratmaktan daha büyük bir şeydir. Lâkin insanların çoğu (böyle olduğunu) bilmez.*"¹⁸⁵; "*(Şimdi), semavât ve arzı yaratan, onlar (insanlar) gibisini yaratmağa kadir olmaz mı? Elbette kadirdir. O, çok bilen yaratıcıdır.*"¹⁸⁶

Hem o gökleri ve yeri, yani bütün şu âlemi yaratmış olan Allah, onların benzerini, onlar gibisini, yani o çürümüş insanlar gibi küçüğünü, hatta bütün o âlemin benzerini diğer bir

¹⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*. VII, 482

¹⁸² Yazır, *a.g.e.* VII, 483

¹⁸³ Yazır, *a.g.e.*, VII, 483

¹⁸⁴ Yazır, *a.g.e.*, VII, 173

¹⁸⁵ Mü'min 40/57.

¹⁸⁶ Yâsîn 36/81.

yaratış ile yine yaratmaya kâdir değil midir? Evet kâdir'dir. Ve o, öyle yaratan, öyle bilendir.¹⁸⁷

Görüldüğü gibi yüce Allah, o denli büyüklüğü ile arz ve semavâtı muazzam bir nizam ve ahenk içinde yaratıp devam ettirmeye kadir olan Allah'ın, ölümlerinden sonra insanları tekrar yaratmasının, zorluk adına zikre değer bir husus olmadığına dikkat çekmiştir.

Yazır, yüce Allahın insanı her türlü donanıma sahip olarak yarattığını, bunu elinden alması çok kolay olduğu gibi yeniden var etmesi de kolay olduğunu belirtir.¹⁸⁸

Onun şu ifadeleri içinde de bu noktanın vurgulandığını görmekteyiz: Eğer Allah kulaklarınızdaki işitmek ve gözlerinizdeki görmek gücünü alıverir, duyan kulaklarınızı sağır, gören gözlerinizi kör ediverir, ve kalblerinizi mühürleyiverirse, yani mühürler, hayır ve hidayeti anlamayacak bir hale koyar veya deliler gibi akılları giderir veya hiçbir şey duyamayacak şekilde kalblerinizi öldürür, bütün şuurunuzu alıverirse, Allah'tan başka onu size getirecek ilâh kim?. Yani işitir kulaklarınız, görür gözleriniz, duyar kalbleriniz var; bunları görüyor, biliyorsunuz değil mi? İnsanlığımızın en şerefli güçleri olan bu araçları size veren Allah dilerse sağırklar, körler, yanılanlar, delirenler, uyuyanlar, bayılanlar, ölenlerde yaptığı gibi sizden yine alabilir. Bunu da görüyor, biliyorsunuz değil mi? Allah bunlardan birini veya hepsini alırsa, sağırkların kulakları, körlerin gözleri açıldığı, delilerin ayıldığı, uyuyanların uyandığı gibi dilediği zaman yine verebiliyor. Bunu da görüyorsunuz değil mi? Peki ama Allah bunları alır ve vermek istemezse size onları alıp getirecek geri verebilecek hiçbir kimse, Allah'tan başka hiçbir kudret düşünülebilir mi? Ve hele sizin ilâh diye tapındıklarınızdan birinin bunları iade edebilmesine imkân var mıdır? Hayır, değil mi? O halde Allah'ın varlığını ve birliğini ve kudretini nasıl inkâr ediyorsunuz? Ve nasıl olup da Allah'tan başka ilâh var diyorsunuz. Ve nasıl oluyor da öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin imkânına ve bunları Resulüne tebliğ edebileceğine inanmıyorsunuz?¹⁸⁹

Yazır, ayrıca “Ve o kimdir ki, ölüden diri çıkarıyor ve diriden ölü çıkarıyor?” ayetinin de yeniden yaratmaya delaletini şu ifadeler içinde verir: Dün ortada yokken bugün bir canlı, bir ot, bir hayvan, bir insan meydana geliyor ve birtakım cansız maddelerden çıkıp geliyor ve sonra yine ölüyor. Yapanı olmadan bir olayın meydana gelmesi imkânsız olduğundan, bu hayat ve ölüm olayını yapan, canlıları diriltten ve öldüren kim? Alınan gıda hayata dönüşüyor, gayr-i uzvi (inorganik) maddeler uzvileşiyor, organik madde haline dönüşüyor: Nutfeden canlı oluyor, kandan nutfe oluşuyor, sonradan da canlı maddeler canlılık özelliğini kaybedip

¹⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* VII, s.43

¹⁸⁸ Bkz. Yazır, Elmalı'lı Hamdi, *Makaleler I*, s. 72

¹⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 606

ölüyor ki, tabiat açısından bakıldığı zaman bunlar değişik ve zıt karakterde maddelerdir, bunların birbirlerine dönüşmesi ve seleksiyon denilen ayıklanmaya uğraması, aslında tabiatın temel ilkesi olan ayniyet ve tekdüzelik olayına ters düşen oluşumlardır. Binaenaleyh genel anlamda tabiata aykırı olaylardır. Şimdi bunları çıkaran, böyle hayat ve ölüm gibi tabiatleri ve karakterleri, birbirine zıt iki hadiseyi birbirine dönüştürüp sebebi sonuç, sonucu sebep yapan kim? Böyle tabiata aykırı oluşları birbirine dönüştürüp duran tabiat üstü bir kudretin, tabiat üzerindeki etkisini ve tedbirini anlamamak, bu kudreti görmezlikten gelmek ne mümkün? Ve emri tedbir eden kim? Yani yalnızca âyette sözü edilen bir iki husus değil, bunlar gibi daha nice olayların ve oluşların yönetimini kim elinde tutuyor? Yalnızca yaratma meselesi değil, emir ve kumanda yoluyla cereyan etmekte olan kâinat nizamını, şu koca âlemin düzenini yürüten, bunu evirip çeviren kim? Bu böyle iken siz nasıl oluyor da O'nun kahrından korkmaz, ona karşı şirk ve isyandan, emirlerine karşı gelmekten sakınmaz, başınıza gelecek felaketten kendinizi korumaz, başkalarını bırakıp O'nun himayesine ve korunmasına girmezsiniz?¹⁹⁰

B. VARLIKTA YAŞANAN ÖRNEKLER AÇISINDAN

Yazır, Kur'an'ı Kerimde dirilişin bizatihi karşılaştırılabilir, seyredilebilir örneklerinin bulunduğunu hatırlatır. Bu örnekler uzakta olmayıp, inanan, inanmayan her insanın yanı başında bulunan, diğer bir ifadeyle herkesin müşahade ettiği veya yaşadığı vakıalardır. Bu şekilde tecrübe dünyasından aldığı delillere dayanarak hem diriliş olayının aklî temellerini gösterir, hem de bunu inkâr edenlerin hiçbir delile sahip bulunmadığını ve itirazlarının ilmî bir değer taşımadığını ortaya koyar.¹⁹¹

Müellifimiz, bu cümleden olarak, dirilişi imkânsız görenlere karşı kupkuru ölü arzın yağmur suyuyla canlanışını ve muhtelif bitkilerle bezenişini ve insanın bizatihi tecrübe ettiği uyku örneğini, yeniden dirilmenin mümkün olduğunu ispatlayan delillerin Kur'an'da vurgulandığını belirtir.¹⁹²

1. Arzın Canlandırılması

Kışta ölü gibi olan yeryüzünün ilkbaharda tekrar diriltilmesi, öldükten sonra dirilişin imkân dâhilinde ve seyredilebilen bir vakıa olduğunu göstermek maksadıyla verilen en çarpıcı misaldir. Allah'ın yeryüzünde hâkim kıldığı bir kanunla her şey tekrar tekrar yenilenmektedir. Özellikle Kur'an bizlere bu noktada su ve onunla boy atıp gelişen nebatatı misal vererek,

¹⁹⁰ Bkz. Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 29; V, 49

¹⁹¹ Yavuz, Şevkî "Ba's" I, 99.

¹⁹² Yazır, *a.g.e.*, VII, 484

bununla insanların şu noktaya dikkatlerini çeker: ‘Her şey yok edilip tekrar geri döndürülüyorsa, insanın da öldükten sonra eski haline döndürülmesi niçin mümkün olmasın?’¹⁹³

Yüce Allah yerin ve göklerin yaratışından aciz kalmadığına, her an yaratmağa, rızık vermeye ve öldürmeye muktedir olduğuna göre; bu açık, sabit ve müşahede edilen gerçeklerden sonra âlemi ve insanları yeniden diriltmesi uzak bir ihtimal görülebilir mi.? Nefislerde ve etrafta bulunan bu apaçık delillerden sonra dirilmeyi ve hayatın yeniden verilmesinin inkâr etmenin hiçbir anlamı yoktur.¹⁹⁴

Cenab-ı Hakkın kâinatta cereyan eden yaza, kışa, ağaçların sonbaharda yapraklarının döküp bir ölümden sonra ilkbaharda tekrar yeşillenerek yeni bir hayata kavuşmasına nasıl gerçekleştiğine bakmamızı emrettiğini belirtir. Çok yerde böyle kupkuru yerin bahara yemyeşil olmasının, bir ‘bas-ü ba’del mevt’in örneğini verdiğini anlatır da ahiretin böyle olacağını gözümüzün önüne getirir.”kezalike’l-buruc” =işte çıkış da böyledir. (Ölümden sonra kabirlerden çıkma da böyledir.) der.¹⁹⁵

Yeryüzünün yağmur ve bitkilerle ihyasını, öldükten sonraki dirilişin misallerin biri olarak görür ve şu noktalara dikkatleri çeker: Her sene gözümüzün önünde yüz binlerce çeşit bitki ve ağaç haşri yaşanmaktadır. Hatta bunlardan bir kısmı senede birkaç defa buna sahne olur. İşte o birbirine muhalif, son derece karışık çeşitleri en güzel bir tarzda, hatasız, karışıklığa meydan vermeden, yanlış yapmadan, öldürüp tekrar diriltten Allah, onlar gibi bir tür canlı olan insanı da öldükten sonra tekrar diriltecektir.¹⁹⁶

Öztürk, yeryüzünün ölümünden sonra yeniden ihyası ile ilgili şu hususlara temas eder: Bu şekilde hem yaratma, hem emir, hem maddiyat, hem maneviyat açısından kudret ve ilâhî hikmet tecellileri gösterilerek ahiret ve peygamberlik meselesini hatırlatacak ve düşündürecek misaller nakledilmiştir. Tam rüzgârlar, ağır bulutu kaldırıp yüklendikleri zaman biz o bulutu ölü bir belde için sevk ederiz de, o suyu o beldeye indiririz ve o su ile her türlü meyveleri çıkarırız ve çıkara gelmişizdir. İşte ölüleri, kabirlerinden, böyle çıkaracağız, şimdi siz düşünebilirsiniz. Bunları düşünür anlayabilirsiniz ki, yaratmak da emir de kendisinin olan ve tahrik ve irade ile bunları yapmaya ve ölmüş bir beldeyi yeniden diriltmeye kâdir olan Rabb'imizin ölüleri diriltebileceğinde şüphe yoktur.¹⁹⁷

¹⁹³ Şa’ravî, Muhammed Mütevelli, *Kur’an Mu’cizesi*, (Çev.: M. Sadid Şimşek), Esra yay., İst., 1995., s.400.

¹⁹⁴ Sabık, *İslam Akaidi*, s. 260

¹⁹⁵ Ateş, Süleyman, *İslam İtirazlar ve Kur’an-ı Kerimden İtirazlar*, Kılıç y. Ankara 1976 s.174

¹⁹⁶ Çelik, Muhammed, *Kur’an’ın İkna Hususiyeti*, Yeni Akademi yay. İzmir, 2006, s.110; Ayrıca bkz. Mutlu, *Ölümden Sonra Diriliş*, s.22

¹⁹⁷ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.126

Yazır, Ölümden sonra dirilişin en büyük delillerden birini, baharla birlikte yeryüzünün yeniden hayat kazanması olarak görür. ¹⁹⁸Yazır, bu hususa işaret eden Kur'an'da pek çok ayetin var olduğunu söyler. Şu ayetleri delil olarak kullanmaktadır.

“Allah’ın rahmetinin eserlerine bir bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl da diriltiyor. Bunları yapan (O Allah), şüphesiz ölüleri de diriltir. O her şeye kadirdir.” ¹⁹⁹

“O’nun ayetlerinden biri de şudur: Sen, toprağı boynu bükkük (kupkuru) görürsün. Onun üzerine bir su indirdiğimiz zaman, titreşir ve kabarır. Onu dirilten Allah, ölüleri de diriltir. O, her şeye gücü yetendir.” ²⁰⁰

“Ve gökten bereketli bir su indirdik, onunla bahçeler ve biçilecek daneler bitirdik. Kullara rızık olsun diye bir birine girmiş kat kat tomurcuklu yüksek hurma ağaçları yetiştirdik. Ve o su ile ölü toprağa can verdik. İşte (ikinci hayata yeniden) çıkış ta böyledir.” ²⁰¹

Yazır, yeryüzünün yeniden ihyası ile ilgili ayetlerin akabinde şunları ifade eder: Bir beldeyi ölmüş iken onunla, o su ile diriltmekteyiz. Gelişme ve büyümeden kesilmiş kuru toprağa hayat vermekteyiz. İşte dirilip kabirlerden çıkma da böyledir. Yani ölü bir beldenin bir su indirmekle dirilmesi gibidir. Allah'ın indireceği bereket ile sizin de dirilip çıkmanız, Allah'ın kudretinden nasıl uzak değilse bu da uzak değildir. ²⁰²

“O, ölüden diri, diriden de ölü çıkarır. Yeryüzünü ölümünde sonra o diriltir. İşte siz de böylece çıkartılacaksınız.” ²⁰³

Yazır, Yüce Allahın Ölüden diri çıkartacağını, Gıdadan hayvan, yumurtadan civciv, nutfeden (spermadan) insan, cahilden âlim, kâfirden mümin, uyuyandan uyanık insanı çıkartacağını bildirir. Ve bu münasebetle anlatılmıştır ve aksine ve diriden ölü çıkarır. Bunun örneği çoktur ve yeryüzüne ölümünden sonra hayat verir. Güzden sonra bahara bak işte siz de öyle çıkarılacaksınız. ²⁰⁴

Müellifimiz söz konusu ayetlerin vurgusundan hareketle şöyle der: Yüce Allah yaratmayı hem ilkin yapandır, hem de sonra onu döndürüp tekrar yapacak olandır ki tekrar yaratma, O'na ilk yaratmadan daha kolaydır. Çünkü normal olarak bakıldığı zaman, önceki tabiatın aksine iken, ikincisi tabii olmuş olur. Göklerde ve yerde en yüksek şeref ve şan da

¹⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili.*, VII, 484

¹⁹⁹ Rum 30/50.

²⁰⁰ Fussilet 41/39.

²⁰¹ Kâf 50/9–11.

²⁰² Yazır, *a.g.e.*, VII, 484

²⁰³ Rum, 30/19.

²⁰⁴ Yazır, *a.g.e.*, VI, 463

O'nundur. Tam kudret, sonsuz hikmet, yaratıcılık, ilâhlık gibi en yüksek nitelikler ancak O'nundur. "Kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır."²⁰⁵

*"Gökten bir ölçüyle su indiren O'dur. Biz onunla ölü (küpür) bir beldeye hayat veririz. Siz de işte böyle diriltilip çıkartılacaksınız."*²⁰⁶

Yazır, bütün bunların yanı sıra yüce Allahın büyüklük ve kudretini en göz kamaştırıcı âyetlerle gösteren gece ve gündüzle ilgili olarak şu noktalara temas eder: Gece ile gündüz O'nun âyetlerinden, varlık ve kudretinin, ilim ve hikmetinin delillerinden ve alametlerindedir. Âlemdeki bu olaylar zamanın akışındaki bu değişiklikler, gösterir ki, yukarıda yaratıldıkları beyan olunan yeryüzü ve seması ile bu âlem bir kararda, bir tabiatta durup kalmaz, ân'dan ân'a, halden hale değişir, bugünü yarın izler; bu şekilde bütün bu değişiklikler yaratıcısının yaratmasını ve kudretini ve bu dünyanın bir ahireti bulunduğunu gösterir. Gaflet etmemek gerekir ki gece ile gündüzün bu hatırlatılmasında mağrurlara bir korkutma ve uyarı, kederli ve üzünlere bir teselli vardır.²⁰⁷

Yazır, devamında ise âlemin değişikliklerine işaretle Allahın büyüklüğünün emaresi olarak yeryüzünün boyun eğmiş halde olduğunu belirtir. Boynu bükük bir zelil gibi kuraklıktan çökmüş, perişan bir hale düşmüştür. Yeryüzünün hüsrân ve kuraklık halindeki perişanlığı, zillete düşmüş bir kimsenin boynunu büktüğü huşu, yani perişan halinde benzetilmiştir. Bu benzetme bir taraftan secde etmek istemeyen kibirli kimselerin nihayet toprak olup zelil olduklarını hatırlattığı gibi, bir taraftan da alçak gönüllü olanların yükseleceklerine işaret için buyruluyor ki derken onun üzerine o suyu indirdiğimiz zaman titrer, deprenir ve kabırır şüphe yok ki ona o hayatı veren, o yeryüzünü öyle diriltten elbette ölüleri de diriltir. Ruhsuz cesetlere ruh verir. Şüphesiz ki O, her şeye kadirdir. İradesinin yöneldiği her şey vücuda gelir.²⁰⁸

Bütün bu ayetlerde, bitkilerin hayattan ölüme, ölümden tekrar hayata dönmeleri, yeniden dirilmenin mümkün oluşuna delil olarak sunulmuştur. Şöyle ki, büyüme ve gelişme özellikleri çekilip alınan bitkiler kuruyup dağılıyorlar, İnsanların ibret nazarlarına arz edilen bu olay Kur'anda şöyle resmedilir:

"O ki, rüzgârları rahmetinin/yağmurun önünde müjdecî gönderir. Nihayet bu rüzgârlar, o ağır bulutları (hafif bir şeymiş gibi kaldırıp) yüklenince onu ölü bir beldeye sevk

²⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 468

²⁰⁶ Zuhruf 43/11; Tâhâ 20/55; Nuh 71/14-18; Mü'minûn 23/12-16; Rum 30/24-27; Fâtır 35/9.

²⁰⁷ Yazır, *a.g.e.*, VI, 462

²⁰⁸ Yazır, *a.g.e.*, VI, 462

eder, derken oraya su indirir ve her türlüünden meyveler/ürünler çıkartırız. İşte ölüleri de böylece çıkartacağız. Gerekir ki düşünür ve ibret alırsınız.”²⁰⁹

“O, ölüden diri, diriden ölü çıkarır; yeryüzünü ölümünden sonra O canlandırır. (Ey insanlar!) işte siz de (kabirlerinizden) böyle çıkarılacaksınız.”²¹⁰

“Taneleri ve çekirdekleri (çatlatıp yararak) açtıran Allah’tır. Ölüden diriyi O çıkarır, diriden ölüyü çıkaran da O’dur. İşte (gerçek) İlah! Artık nasıl oluyor da (gerçekten) döndürülüyorsunuz?”²¹¹

Cenab-ı Hakk’ın, Kur’an’da kendisini ‘tohumları ve çekirdekleri açan’ manasına ‘Fâliku’l-habbi ve’n-nevâ’ olarak kullarına tanıtmışından sonra ölüden dirinin çıkarılmasından söz etmesi de, gayet mühimdir:

Yazır’a göre -bu ayetten de anlaşılacağı üzere- bir dane veya bir çekirdek yerine Allahın yaratmasıyla kat kat kutular, kaplar içinde çatlayıp yarılarak yüzlercesi meydana gelir. Ve her biri olgunlaşınca yeni bir âlem olmak için bittiği yerden kopar, topraklara katılmak üzere yere atılır. Çıkış yeri bir ve tabiatın, yıldızların, mevsimlerin, unsurların tesirleri, şartları eşit olduğu halde bir taneden, bir çekirdekten bu kadar çeşitli cisimler ve tabiatların çatlayıp çıkması, tabiatların ve unsurların değil, hikmet sahibi merhametli, güçlü ve dilediğini yapan, varlığı kendinden olan Allah’ın takdir ve tedbirinin eseri olduğunda şüphe yoktur. Toprakta çekirdekten bunları bitirip çıkaran yaratıcı kudret ne ise, yine toprakta bunlardan çekirdeği bitiren yaratıcı kudret de odur. Gerek taneyi, çekirdeği yararak bitki ve ağaçlar çıkarmak ve gerek bir yarılmadan tane, çekirdek yaratmak, her iki mânâsıyla "taneyi ve çekirdeği yaran" O’dur. Şu halde doğrudan doğruya topraktan tane ve çekirdeği yaratıp çıkaran da O’dur. O, böyle ölüden diri çıkarır. Diriden ölüyü çıkaran da O’dur. İşte Allah bu yarma ve fitratı yapan, ölüden diri ve diriden ölü çıkaran ve tabiatlar üzerinde hâkim olan mutlak güçlü, dilediğini yapandır.²¹²

Tohumun toprağın içinde yok olduğu zannedilse de aslında o, toprağın altında diriliş sürecini yaşamaktadır. İşte toprağa gömülen tohumlar çürüdükten sonra, Cenab-ı Hak onları nasıl diriltiyorsa, kabirlerde çürüyen insanı da ikinci bir bahar olan haşir günü tekrar öyle diriltir.²¹³

Müellifimiz, ayrıca rüzgârların yeryüzünü nasıl canlandırdı ise yüce Allahın da insanları bu şekilde yeniden yaratacağını şu ifadelerle verir: Tam rüzgarlar, ağır bulutu

²⁰⁹ A’raf 7/57.

²¹⁰ Rum 30/19.

²¹¹ En’am 6/95.

²¹² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, s.32

²¹³ Yazır, *a.g.e.*, VI, 33

kaldırıp yüklendikleri zaman biz o bulutu ölü bir belde için sevk ederiz de, o suyu o beldeye indiririz ve o su ile her türlü meyveleri çıkarırız ve çıkara gelmişizdir. İşte ölüleri, kabirlerinden, böyle çıkaracağız, şimdi siz düşünebilirsiniz. Bunları düşünür anlayabilirsiniz ki, yaratmak da emir de kendisinin olan ve tahrik ve irade ile bunları yapmaya ve ölmüş bir beldeyi yeniden diriltmeye kâdir olan Rabb'inizin ölüleri diriltebileceğinde şüphe yoktur.²¹⁴

Konuyla alakalı ayetlerin sonunda birer fezleke olarak “İşte böyle çıkartılacaksınız.”²¹⁵ Veya “İşte çıkış da böyledir.”²¹⁶ Şeklinde buyrularak ‘nasıl ölü toprak canlanıyor, ağaçlara taze bir hayat geliyor ve bitkiler yerden çıkıyorsa, siz de kabirlerinizden öyle yeni bir can bulup çıkacaksınız’ mesajı verilir.

Yeryüzünün bahar mevsiminde canlandırılmasının, insanların ölümünden sonra dirilişlerine delil getirilmesi, Hz. Peygamber’in de hadislerinde kullandığı bir metottur. Şöyle ki, Sahabe’den Ebu Rezîn isimli bir zat Hz. Peygamber’e, Allah’ın insanları iade etme keyfiyeti nasıldır ve mahlûkatı içinde bunun delili nedir? Diye sorunca, Rasulullah da (s.a.v.), ‘Sen kavminin vadisine önce kuru ve kurak halinde daha sonra da canlı ve yemyeşil halinde uğradın mı?’ Ebu Rezin ‘evet’ cevabını verince O, şöyle buyurdu: “İşte Allah ölüleri böyle diriltir ve O’nun mahlûkatı içinde delili budur.”²¹⁷

Son olarak Yazır, Ku’ran’da “ O’nun ayetlerinden biri de şudur: Sen, toprağı boynu bükük (kupkuru) görürsün. Onun üzerine bir su indirdiğimiz zaman, titreşir ve kabarır, onu diriltten Allah, ölüleri de diriltir. O her şeye gücü yetendir.”²¹⁸ Şeklinde yer alan ayetini yorumuyla alakalı şöyle der: Onun âyetlerindedir ki sen yeryüzünü boyun eğmiş görürsün. Boynu bükük bir zelil gibi kuraklıktan çökmüş, perişan bir hale düşmüştür. Yeryüzünün hüsrân ve kuraklık halindeki perişanlığı, zillete düşmüş bir kimsenin boynunu büktüğü huşu, yani perişan halinde benzetilmiştir. Bu benzetme bir taraftan secde etmek istemeyen kibirli kimselerin nihayet toprak olup zelil olduklarını hatırlattığı gibi, bir taraftan da alçak gönüllü olanların yükseleceklerine işaret için buyuruluyor ki derken onun üzerine o suyu indirdiğimiz zaman titrer, deprenir ve kabarır şüphe yok ki ona o hayatı veren, o yeryüzünü öyle diriltten elbette ölüleri de diriltir. Ruhsuz cesetlere ruh verir. Şüphesiz ki O, her şeye kadirdir. İradesinin yöneldiği her şey vücuda gelir, kâfirler yıkılır, müminler yükselir. sonuç olarak

²¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 226

²¹⁵ A’raf 7/25; Rum 30/19; Casiye 45/35.

²¹⁶ Kâf 50/11; Ayrıca bkz. el-Elmaî, *Kur’an’da Tartışma Metodları.*, s.352

²¹⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 11

²¹⁸ Fussilet 41/39

yeryüzü nasıl diriltiliyorsa insan aynen diriltilecek ve yaptığıının hesabını mutlaka vereceği bir aleme sevk edilecek.²¹⁹

2. İnsanın Uykudan Uyandırılması

Hamdi Yazır'a göre ölümden sonra dirilişe en büyük örneklerden biri de her gün ölümden diriltirilircesine uykudan uyanma olayıdır. Eğer insan bir çeşit ölüm sayılabilecek olan uykuya dalışından sonra tekrar hayata dönüşü üzerinde fikir yürütür ve bu ahenk ve işleyişi araştırırsa, ba's ve haşri anlamada güçlük çekmeyecektir.²²⁰

Yeniden dirilmenin imkânı konusunda inkârcılar, 'öldükten sonra yeni bir bitkisel hayatın mümkün olabileceğini kabul edelim' ama 'hislerin ve şuûrun vücudumuzla alakası kesildikten sonra, insanî hayatımız yeniden tekrar nasıl başlayabilecektir' diyerek bunun imkansız olduğunu belirtirler. Onların bu itirazına karşı, günlük bir tecrübe olan uyku olayı hatırlatmıştır. Zira ard arda gelen uyku ve uyanıklık halleri ölümden sonra da hayatın olacağı hususunda bizlere güzel bir örnek teşkil eder. Yeniden dirilişin ispatı için bundan daha fazla bir iknâ gücü istenemez. Bu husus şu ayetle gayet açık bir şekilde ortaya konur:²²¹ *"O'dur ki, geceleyin sizi öldürür gibi uyutur, gündüzün ne işlediğinizi bilir; sonra da belirlenmiş bir süre geçip tamamlansın diye gündüzün sizi diriltir. Yine dönüşünüz O'nadır; (ve yine) O, dünyada yaptıklarınızı size haber verecektir."*²²²

Elmalılı Hamdi Yazır, söz konusu ayetteki *"Sonra (gündüzün yine) sizi diriltir"* kısmıyla alakalı şunlara temas eder:

O Allah, O kâdirdir ki geceleyin sizi vefat ettirir; uyutur, kendinizden geçirir, nefislerinizi sizden alır, kabzeder ve o halde gündüzün kazandığımız, elinizle yaptığımız, elde ettiğiniz şeyleri, siz bilmezken, O bilir.²²³

Devamında Yazır, şunları ifade eder; *Sonra gündüzün yine sizi diriltir. Bedeninizde zedelenen, uzuvlarınızdan ölen kısımlarınızı uykuda haberiniz olmadan telâfi ederek yeniler ve sizden aldığı şuur ve idraklerinizi yine sabahleyin size geri verip önceki gibi maddî ve manevî hayatınızla sizi tekrar diriltir, uyandırır ve o zaman siz geceyi gündüzü farkeder, kendinizi ve geçmiş kazançlarınızı hiç kaybetmemiş, arada hiçbir durgunluk fasılası geçmemiş gibi bilir tanırırsınız. Bunun, düşünüp anlayanlar için manevî hayat açısından açık ve*

²¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, .210

²²⁰ Yazır, *a.g.e.*, III, 619; Ayrıca bkz. Mutlu, *a.g.e.*, s.30

²²¹ Draz, *el-Medhal*, s. 185

²²² En'am 6/60.

²²³ Yazır, *a.g.e.*, III, 620

seçik öldükten sonra dirilme olduğu apaçık olduktan başka, maddî hayat bakımından da böyledir.²²⁴

Her iki hayat, her gün, her gece ve hatta her ân böyle rûhânî ve cismanî bir "öldükten sonra dirilme" içindedir. Bunu, birçokları mecazî bir mânâ ile dirilme kabul ederlerse de ciddî bir şekilde ilmî bir gözle bakıldığı zaman, bunun tam mânâsıyla bir "ba's" (dirilme) olduğu ortaya çıkar. Bir yaprağın, bir tanenin, bir taşın düşmesiyle yıldızların hareketlerindeki düşme ve genel çekim aynı mânâda nasıl bir ve ondan bunları çıkarmak nasıl ilmî ise, uyuyup uyanmaktan öldükten sonra dirilmeyi anlamak ondan daha açık bir gerçektir. Gayet normal bir mesele gibi görünen uyuyup uyanmak meselesi, gerek organların görevleri ilmi ve gerek psikoloji ilmi açısından son derece dikkate şayan ve öneme haizdirler. Her gün yıpranıp ölen organ kısımlarının ve her gece duran ilmî idraklerin tekrarlanması ve aynılarının geri verilmesi içinde, gidip gelerek aynı hayatı devam ettirme ve aynı nefsin şahsiyet ve birliğini ifade edip durması, ilâhî hikmet ilmi bakımından, ruhun bizzat bir ve ebedî oluşuna delaletten önce Allah'ın varlığına, bâkî oluşuna, birliğine, tekrar ve iade edilen ruh ve cisme ait tam mânâsıyla öldükten sonra diriltme kudretine delalet eden şahidler ve kesin delillerdendir ki, bununla ölümden sonra dirilmenin yalnız mümkün olması değil, bilfiil vaki olduğu da görülüp durmaktadır.²²⁵

İşte Allah, insanları her gece böyle vefat ettiriyor ve onlar uyurken maddî manevî neleri varsa hepsini biliyor ve ertesi gün aynen iade edip diriltiyor ki, takdir edilmiş bir ecel tamamlansın, yazılmış olan vakit, ömür tamam olsun. Bu böyle olduğu gibi, sonra o saat gelince dönüşünüz yine O'nadır. Nihayet yine yalnız O'na dönersiniz. Ondandır da O size bu hayatta yaptıklarınızı haber verecektir.²²⁶

İnsanların uykudan sonra uyaandıkları gibi öldükten sonra dirileceklerini ifade eden bir başka ayet ise Zümer Suresi'nde yer almaktadır: *"Allah, ölümleri vaktinde canları alır; ölmeyeni de uykusunda (bir tür ölüme sokar.) Böylece kendisi hakkında ölüm kararı verilmiş olanın (ruhunu) tutar, diğerini ise kararlaştırılan vakte kadar salıverir. Şüphesiz bunda, düşünebilen bir kavim için önemli ayetler vardır."*²²⁷

Bu ayetler ölüm ve uyku arasındaki benzerliği, yani uyanma ve ölümden sonraki diriliş arasında bulunan benzerliği açıklamaktadır. Uyku, zayıf ve küçük bir ölüm; ölüm ise, büyük ve şiddetli bir uykudur. Her iki durumda da insan ruhu için bir hayattan başka bir hayata geçiş söz konusudur.

²²⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 620

²²⁵ Yazır, *a.g.e.*, III, 621

²²⁶ Yazır, *a.g.e.*, III, 621.

²²⁷ Zümer 39/42.

Uyuyup uyanma ile ölüm ve dirilişin benzerliğine hadis-i şeriflerde de vurgu yapılmıştır. Mesela, bir nebevî beyanda uykuya yatarken “*Allahım, senin isminle ölüyor ve diriliyorum*” kalkarken “*Bizi ölümümüzden sonra dirilten Allah’a hamd olsun*”²²⁸ şeklinde tavsiyede bulunulmuştur.

Yazır, bundan sonra peygamberimizin(sav) şu hadisi şerifini misal getirerek açıklamalarda bulunur. Peygamber efendimizden rivayet olunuyor ki şöyle buyurmuşlar: "Şaşmak, bütün şaşmak ona ki Allah'ın bütün halkını (yarattıklarını) görüp dururken Allah hakkında şüpheye düşer. Şuna şaşılır ki ilk doğuşu tanır da, son doğuşu inkâr eder. Şuna da şaşılır ki, her gün, her gece ölüp dirilip dururken öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr eder. Şuna da şaşılır ki, cennete ve cennet nimetlerine inanır da yine aldatıcı dünya için çalışır. Şuna da şaşılır ki, başlangıcının bulaşık bir nutfe (sperme), sonunun çirkin bir leş olduğunu bilir de yine büyüklük taslar ve öğünür." Bu hadis, ahiret hakkında ilim ve fen açısından başlıca iki gerçeği gösterir. Birincisi ilk doğuş ve son (doğuş) deyimiyle, hem ahiretin gerçekliğine ve hem devamlılık ve tekrar etme kanununa işaret eder. İkincisi dış görünüşü ile uyku uyanıklığı gösteren her gün, her gece ölüp dirilmek meselesidir ki hayatın hakikati ve ahiretin hakikati açısından çok önemlidir. Biz her gün gıdaya, uyuyup uyanmaya niçin muhtaç oluyoruz? Çünkü bedenimiz, bedenimizin kısımları her gün ve hatta her saat, her an devamlı bir şekilde ölüyor ve yerine yenisi yaratılıyor ve bu yaratılış işi olurken biz uyuyoruz. Bunun için uyku sadece görünürde değil, gerçekten de bir ölüm oluyor. Çıkardığımız bütün salgılarımız, bedenimizin kısımlarının cenazeleridir. Demek ki hayat, ancak benzerlerin yenilenmesi ile yeni yaratma sayesinde devam ediyor. Devam eden nedir? Benim birliğim nedir? Bu da bir ittırad (ritim) kanunu, benzeyiş ve gelişme görüntüsüdür. Bundan dolayı, dünyaya ait hayatımın zamanı, esasında benim ruhumun ve cismimin sabit olması değil, Allah'ın yaratması ve bâkî kılmasıdır. Ve işte ahiret hayatı da böyledir.²²⁹

Görüldüğü gibi insan, öldükten sonra dirilişin bir benzerini, uyuma ve uyanması ile fiilen yaşamaktadır. Ölümle uyku, dirilişle uyanma arasındaki bu benzerlik gündeme getirilmek suretiyle ‘Allah insanı nasıl uyutuyorsa öyle öldürür; nasıl uyandırırsa öyle diriltir’ mesajını zihinlere yerleştirir.

Sonuç olarak her gelecek, geçmişin hatırasına sahiptir. Gerek uyku ve gerekse ölüm bile, ilk kendine gelmede insana kısaca (icmalen) bir hatıra bırakıp da gidiyor. Öyle olmasaydı kalkan adam, o anda kendini geçmişe bağlayamaz, varlığının o anda başladığını zanneder, "kalkmadım yeni doğuyorum" derdi. Böylece nice zaman aralıklarından sonra bile

²²⁸ Buharî, Tevhid 13; Ebu Davud, Edep 98; İbn Hanbel, c.2, s.79.

²²⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 204

hayatın anlarını birbirine bağlayabilir de geçmişte, şimdi ve gelecekte yaşar. Bu bağı kurma o kadar hızlıdır ki, hayatta geçen yüz yıllık bir ömür bile, sonunda insana bir gün gibi gelir. Bütün bunlar insanlara âhireti ve dirilmenin sırlarını, gizli yönlerini anlatmak için canlı örneklerdir.²³⁰

C. TARİHTE YAŞANMIŞ DIRİLİŞ HADİSELERİ AÇISINDAN

Diriliş hakkındaki şüphe ve tereddütlerin giderilmesi sadedinde serdedilen tarihte yaşanmış diriliş örnekleri, bir yandan dirilişin imkân dairesinde bir hadise olduğunu bildirirken aynı zamanda dirilişin mutlaka olacağını da haber vermektedir.²³¹

Kıssalar içerisinde anlatılan bu tür olaylarda şahıslarla ilgili unsurlar genelde gizli tutularak verilmek istenen bu ibret ağırlıklı mana, yaşanmış bir örnekle açıklanmıştır. Diğer bir ifadeyle, öldükten sonra dirilme gerçeği, tarihte olmuş bir olayla muhataba anlatılıp, Allah'ın ölümlere tekrar hayat vermeğe gücünün yettiği gösterilmiştir.²³²

Yazır, Kur'an'da, ölüm sonrası dirilişi hayretle karşılayan ve bu konuda kesin bilgi sahibi olmak isteyenlere cevap teşkil etmek üzere, geçmişte yaşanmış duyular âleminden insan zihnine diriliş gerçeğini yaklaştıran örnekler sunulduğunu belirtir.²³³

Şimdi bu tür tarihi olayları insan hayatında vukû bulanlar ve diğer canlılarla ilgili olarak bildirilen örnekler olmak üzere iki grupta kısaca ele alacağız.

1. İnsanla Alakalı Örnekler

a. Cenab-ı Hakk'ın mutlak kudretinin insanların dikkatine arz edildiği Ashab-ı Kehf kıssası, tarihî örnekler içinde dirilişin imkân ve vukûunu gösteren çok açık bir örnektir.²³⁴

Bu mevzuda verilen misaller içinde en dikkat çekici örneğin Kur'an-ı Kerimde geçen Ashab-ı Kehf kıssasıdır. Bu olay Kur'an'da şöyle geçer: “Onları uyanık kimseler sanırsın, hâlbuki onlar uykudadırlar. Biz onları sağa ve sola çeviriyorduk, köpekleri de mağaranın giriş yerinde iki kolunu uzatıp yatmaktaydı. Eğer onların durumlarını görmüş olsaydın muhakkak kendilerinden (ürkü) kaçardın ve onlardan içine korku dolardı. İşte (onları bir mu'cize olarak uyuttuğumuz gibi) birbirlerine sorsunlar diye (yine bir mu'cize olarak) kendilerini dirilttik..”²³⁵

²³⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 262

²³¹ Gölcük, Şerafeddin, *İslam Akâidi*, Esra yay. , İst., 1994, s.224.

²³² Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.136

²³³ Bkz. Yazır, *a.g.e.*, V, 551; Yazır, *a.g.e.*, I, 383; Yazır, *a.g.e.*, I, 383; Yazır, *a.g.e.*, II, s.198 Yazır, *a.g.e.*, II,

263

²³⁴ Abduh, *Tevhid Risalesi*, (Çev: Sabri Hizmetli), Fecr y. Ank. 1988 s.232.

²³⁵ Kehf 18/18-19

Yazır, ayetin sonunda rabbimizin apaçık olarak dirilişin olacağını tüm herkesin inanması gerekli olan bir hadiseyle meydana geldiğini belirtir.²³⁶ Kıssanın sonlarına doğru bu hadisenin cereyan etmesinin ve insanlara bildirilmesinin sebebi ise, şöyle anlatılır: “*Böylece - onlar aralarında meselelerini tartışıyorlarken- insanları onların hallerine muttali kıldık ki, öldükten sonra dirilmenin hak olduğunu ve kıyametin vukuunun hiç şüphe götürmez olduğunu bilsinler...*”²³⁷

Rivayete göre şehre gönderdikleri kişinin elindeki eski para yakalanmasına sebep olmuş ve bu yüzden Allah Teâlâ onları şehir halkına buldurmuş ki Allah'ın vaadinin hak olduğunu ve kıyamet günün meydana geleceğinde hiç şüphe olmadığını bilsinler diye. Çünkü ne kadar durduklarını bilemeyen Ashâb-ı Kehf senelerce yattıkları mağaralarından, kabirden kalkar gibi uyanıp kalktıklarını anlamış ve vaktiyle ayaklandıkları müşriklere karşı başarılı olduklarını ve isteyip umdukları Allah merhametinin bir tecellisini görmüş ve dolayısıyla önceden iman ettikleri şekilde Allah'ın vaadinin hak olduğunu müşahede ile bilmiş oluyorlardı.²³⁸

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Yazır'a göre Kehf Ashabı bu şekilde gerek kendileri ve gerek diğerleri için kıyametin şüphesiz olduğuna da bir delil ve misal olmuş bulunuyorlardı.²³⁹

b. Yazır, İsrail oğullarından ölmüş birisinin kendisine bir sığırın organıyla vurularak diriltilmesi olayını bir başka misal olarak gösterir. Kur'an'ın en uzun suresi adını bu olaydan almıştır. Hz. Musa'nın da bir mu'cizesi olan ibret dolu olan bu vak'a, ölülerin diriltilmesine, bir örnek teşkil eder. Kur'an'da bu olay hakkında şu ifadeler yer verilir²⁴⁰:

*“Vaktiyle siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle (kimin öldürdüğü hususunda) çekişmeye girmiştiniz. Oysa Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı.”*²⁴¹

*“Bunun üzerine dedik ki: ‘kestiğiniz sığırın bir parçasıyla o maktülün cesedine vurun’ (vurulunca da o diriliverdi.) İşte Allah bunu nasıl dirilttiyse ölüleri de öyle diriltir. Akıllarınızı iyice kullanasınız diye Allah size ayetlerini gösterir.”*²⁴²

Bu ayetlerle anlatılan kıssa rivayete göre, İsrailoğullarından birilerinin, mirasına konmaları için varlıklı yakınlarından birini öldürmeleriyle ilgilidir. Sonunda kendisine katillerin bulunması için müracaat edilen Hz.Musa (a.s.) Allah'a sığınır. Bunun üzerine inen

²³⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*V, 550

²³⁷ Kehf 18/21.

²³⁸ Yazır, , *a.g.e.*, V, 551

²³⁹ Yazır, *a.g.e.*, V, 551

²⁴⁰ Yazır, , *a.g.e.*, I, 383

²⁴¹ Bakara 2/72.

²⁴² Bakara 2/73.

vahiyle ‘bir sığırın kesilip onun bir parçasıyla ölüye vurulması, neticede maktûlün dirilip katili haber vereceği’ bildirilir. Nihayet maktul dirilir ve katilini haber verir.²⁴³ Buna benzer bir kıssa Tevrat’ta da yer alır.

İbn kesir’e göre katilin bulunmasıyla sığırın boğazlanması arasındaki münasebeti o gün anlayamayan İsrailoğulları, kendileriyle alay edildiğini ileri sürmüşlerdi. Hâlbuki bu vesile ile Allah onların gizlediklerini açığa çıkarmayı murad buyurmuştu. İsrailoğulları emri yerine getirecekleri yerde, ineğin nasıl olacağını, vafını, rengini uzun uzadıya sormaya başlamışlardı.²⁴⁴ Sordukça işleri zorlaştırılan bu insanların şu iki şeyden ötürü ineği kesmeğe yanaşmadıkları bildirilir: Birincisi, kesilmesi istenen ineğin pahalı görülmesi; ikincisi, Allah’ın Hz. Musa’ya kâtili bildirmesiyle gizledikleri bu olayın ortaya çıkarılmasından korkmaları.²⁴⁵

Yazır, bu şekilde, bakara kurban etme emrinin neticesinde ölülerin dirilmesine misal verecek ve şahit olunacak büyük bir mucizenin zuhur ettiğini dile getirir. Artık ölüler de dirilir miymiş diyerek, ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmemelidir. Allah Teâlâ, böylece akılların almayacağı yollarla da ölüleri diriltir. Akıllarınız kemale ersin, düşünüp anlayasınız diye size âyetlerini, mucize ve delillerini de açıkça gösterir. Siz ölenlerin dirilmesini akla aykırı gibi zannedersiniz, hâlbuki bu zan, akıldan değil, aklın noksanlığından ileri gelmektedir. Zirâ hayat denilen olayı ilk başta hiçbir örnek olmadan meydana getiren yüce kudretin ikinci hayatı yeniden ortaya koyamaması için hiçbir sebep yoktur. Mevcut hayatı kabul eden aklın, ikinci hayatı kolaylıkla kabul etmesi lazım gelir. Akıl, gerçi kıyas için daima bir misal arar, lakin ilk hayat da misal olmak üzere pekâlâ yeterlidir. Bununla beraber ölümden sonra dirilmeyi idrak edemeyenlere canlı delil olmak üzere peygamberler gönderilmiş ve onlara böyle bakara kıssası gibi mucizeler verilmiştir. İşte bütün bunlardan dolayı Bakara kıssasının İsrail oğulları’na gösterilen bir ba’sü ba’delmevt (ölümden sonra dirilme) misali olarak düşünülmesi gerekir.²⁴⁶

c. Yazır’ın ele aldığı diğer bir misal de Sina çölünde İsrail oğullarından bir topluluğun topluca öldürülüp dirilmesi hadisesidir. Rabbinin kırk gün ibadet ettikten sonra Tur-i Sina’dan elindeki levhalarıyla birlikte kavmine dönen Musa (a.s.), onları Samirî isimli birisinin yaptığı bir altın buzağıya tapar halde bulmuş, buna kızmış ve şiddetle müdahale

²⁴³ Ayrıca Bkz. el-Âlûsî, *Ruhu’l-Meanî*, Daru-l Fikr yay. Beyrut 1987, I, 293; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, Daru Kahraman, İst. 1985, I, 157.

²⁴⁴ Bkz., Bakara 2/67-69.

²⁴⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, I, 160.

²⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s.383.

etmişti.²⁴⁷ Daha sonra kavminden seçtiği yetmiş kişiyle Cenab-ı Hak'tan af ve mağfiret dilemek üzere tekrar Tur'a dönmüştü.²⁴⁸ İşte Hz. Musa'nın kavmini temsilen seçip Allah'ın huzuruna getirdiği bu kimseler orada Kur'an'ın bildirdiğine göre Allah'ı açıktan görme hevesine kapıldılar²⁴⁹:

*“(Ey İsrail oğulları,) sizler bir zaman da: ‘Ey Musa, biz Allah’ı açıkça görmedikçe sana inanmayız’ dediniz. Bunun üzerine derhal sizi yıldırım çarptı siz de bakakaldınız. Siz bir müddet ölü vaziyetinde kaldıktan sonra şükredersiniz ümidiyle sizi dirilttik.”*²⁵⁰

Müfessirlerin çoğunluğuna göre bunlar yıldırımın çarpmasıyla ölmüş ve Hz. Musa'nın (a.s.) duasıyla tekrar diriltilmişlerdi.²⁵¹

Razi, ayette geçen ifadelerden farklı olarak şu sonucu çıkarır: “Cenab-ı Hak, ‘Ölümünüzden sonra sizi diriltmiştik/ba’asnâkum)’ ayetinde ba’s ifadesini kullanmıştır, ba’s da ancak ölümden sonra olur” ayet içerisinde geçen ‘Belki şükredersiniz’ beyanı için de, kısaca şu açıklamada bulunur: Allah (c.c.), iman etmeye ve tâatte bulunmaya imkân bulsunlar diye onları ölümlerinden sonra tekrar diriltmiştir.

Yazır, sonuç olarak şu ifadelerle yer verir: Nitekim bir müddet sonra sizi ölümünüzün ardından yeniden dirilttik, adeta b'asü ba'del mevte (öldükten sonra dirilmeye) mazhar ettik. Önceki yıldırım çarpması bir ölüm ise, bu da hakikaten yeniden dirilmek demek olacaktır. Belki buna şükredersiniz.

Bu yıldırım çarpması, bir kavmin yok olması mesabesinde bir musibet ve ondan kurtuluş da o kavmin tekrar hayatı, öldükten sonra yeniden dirilmesi anlamında büyük bir nimet olup aynı zamanda kendilerinden sonra gelenlere Allahın yeniden yaratmaya kadir oluşunu gösteren bir alamet olmuşlardır²⁵²

d. Yazır, ‘Ölüm korkusuyla yurtlarını bırakıp kaçan binler’ şeklinde Kur'an'da ifade edilen İsrail oğullarından bir topluluğun durumunu başka bir misal olarak gösterir. Bakara suresinde bu münasebetle şöyle denilmektedir:

*“Baksana, sayıları binlerce olmasına rağmen ölüm korkusuyla diyarlarını terk edip çıkan kimselere! Allah onlara ‘ölün’ dedi sonra onları diriltti. Doğrusu Allah insanlara lütüfkârdır, fakat insanların çoğu şükretmezler.”*²⁵³

²⁴⁷ Bkz., Bakara 2/51-54.

²⁴⁸ Bkz., A'raf 7/155

²⁴⁹ Yazır, a.g.e, I, s.356

²⁵⁰ Bakara 2/55-56.

²⁵¹ el-Alûsî, *Ruhu'l-Meânî*, I, 262; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 133; er-Razî, *Mefatihü'l-Ğayb*, III, 86.

²⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, .356

²⁵³ Bakara 2/243.

Yazır, bu ayet çerçevesinde şunları dile getirir: Görmedin mi? Haberin yok mu? Ne acayip, baksana şunlara ki, binlerce kişi oldukları halde ölümden kaçınmak için yurtlarından çıktılar. Allah da onlara "ölün!" dedi sonra bunlara yeniden hayat verdi. Öldükten sora dirilmeye erdiler. Ölmeyelim diye kaçtıkları zaman korktukları başlarına geldi, öldüler fakat ölüm içine düşüp âdete göre "öldük!" dedikleri bir anda akla ve hayale gelmez bir şekilde tekrar hayat buldular. Bu kişilerin kimler olduğu hususunda iki rivayet mevcuttur. İlki Irak'ta Vâsıt tarafında (Dâverdân) denilen bir kasabada veba hastalığı ortaya çıkmış, halk bundan kaçmak için memleketlerinden çıkmışlar fakat hep telef olmuşlar, sonra Allah yine hayat vermiş. Bir de İsrail oğullarından, kendilerine cihad emredilmiş olan bir kavim savaştan korkup vatanlarından çıkmışlar, kaçmışlar. Fakat yine ölmüşler, perişan olmuşlar.²⁵⁴

Âyetin gelişi, savaş kıssasına daha münasip gibi görünürse de âyette ölüm korkusu mutlak olduğu için gerek taun ve veba, gerekse savaş, her hangi sebeple olursa olsun, ölüm korkusuyla Allah'ın hükmünden kaçmak isteyenlerin hepsini içine almaktadır. Allah'ın hükmü olan vazifeden kaçıp kurtulmanın imkânı bulunmadığını ve böyle yapanların, korktuklarına daha çabuk ve daha feci bir şekilde uğrayacaklarını ve hatta Allah'ın, dileyince hükmünü yerine getirmek için ölüleri bile dirilteceğini ve dolayısıyla, ölmekle kurtulacaklarını zannedenlerin de kurtulamayacaklarını anlatmış kısaca Allah'ın hükmünden kurtulmak için, ne ölümden kaçmanın, ne de ölüme koşmanın akıl işi olmadığını bildirmiştir.

Şüphe yok ki Allah'ın insanlara lütuf ve ikramı çoktur. Böyle her türlü sebeplerin kesilmiş, artık hayata imkân kalmamış zannedildiği bir sırada bile Allah her şeye yeniden hayat verir.²⁵⁵

2. Diğer Varlıklarla İlgili Örnekler

Yazır, Yüce Allahın diriliş gerçeğini zihinlere iyice yerleştirmek maksadıyla, diğer canlı varlıkların diriltilmelerini Kur'an'da nazarlarımıza arz ettiğini bildirir. Şimdi bununla ilgili olan bazı hadiseleri görelim:

a. Hamdi Yazır, ilk olarak İbrahim (a.s.)'in şahsında, dört çeşit kuşun parçalandıktan sonra dünya hayatında cereyan eden dirilişine bakılarak yeniden dirilişin imkânı ortaya konmuş olduğunu belirtir. Bu hadise, Hz. İbrahim'in Allah'tan bir dileği üzerine vukû bulmuştur. Ayeti kerime Kuranda şöyle yer almaktadır: "*Ey Rabbim! Bana göster, ölüleri nasıl diriltirsin?*" demişti. Şüphe yok ki, "*Benim Rabbim hayat verir ve öldürür.*"²⁵⁶

²⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 198

²⁵⁵ Yazır, *a.g.e.*, II, 199

²⁵⁶ Bakara 2/258

Dirilişin imkanına bir delil olarak zikredilen bu ayet bağlamında Yazır şunları ifade eder: Cenab-ı Hakk fiilleri ve bunların sonuçlarını birbirine bağlamış, onlara da bir diğerine sebep olma ve onun sonucu olma özelliği vererek, aralarına bir düzen ve tertip koymuş ve dolayısıyla eşyanın parçalarını birbirlerine karşı da bağımsız, ilgisiz bırakmamış, hepsinin arasında özel düzenlemeler ve sonuç bağlantılarıyla da gücünü göstermiş olan, işlerin sonuçlarını ve eşyanın amaçlarını bilen bir hikmet sahibi olduğunu ifade etmiştir. Böyle fiillerinin normal nedenlere, düzgün kanunlara dayalı olması, her birini olağanüstü yollarla meydana getirmekten aciz olduğu için değil, her fiilinde sonsuz hikmetler ve yararlar bulunduğu içindir. Sebeplerin yaratıcısı olan Allah, ilk sebep ve en yüce fail olduğu için, hiçbir sebep yaratmayıp her fiilini doğrudan doğruya bir harika olarak yapmaya da gücü yeter. Ancak o zaman fiilleri arasında kendinden başka hiçbir bağlantı yönü, münasebet ve eşyada bu sanat ve sağlam yapı bulunmazdı. Kuşkusuz yalnız illetlere ve sebeplere bağlı sonuçlar yaratmak başka, aynı zamanda o sonuçları, bir diğerine birbirini takib eden sebepler ve sonuçlar hâlinde bağlayarak yaratmak yine başkadır. "Hayat verir, öldürür, her şeye gücü yeter."²⁵⁷ olan Allah'ın ne izzeti hikmetine aykırıdır, ne de hikmeti izzetine aykırıdır. Bütün sebeplere ve onların sonuçlarına hâkim ve onları kontrolünde tutan (gâib) olan izzeti, onların hepsini durdurmaya da kâdirdir. Sebeblere yapışıldığı zaman, O dilemezse hiçbir şey olmaz. Hikmeti ile sebeblere geçerlilik verdiği için dolayı, izzetini, yaratılmış olan sebeblere bırakmış da değildir. İşte Allah böyle bir aziz ve hakim olduğundan, ölüleri de dilerse kendinden başka hiçbir sebebe bağlı olmayarak diriltir ve dilerse hikmetiyle bilinen sebeblere dayalı olarak diriltir. Her olay da hem izzeti, hem hikmeti ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte ilk yaratması izzetine, ikinci yaratması da daha çok hikmetine bağlıdır.²⁵⁸

Bu çerçevede Yazır, bir noktaya daha dikkat çeker: Hz. İbrahim'in Rabbine kâmil imanla tam bir dönüş yapması, Allah'ın izni ile diriltmenin keyfiyetinden bazısının kendisinden ortaya çıkışını gözlemleyerek, kalbini tatmin eylemesine sebep olmuştur. Bir taraftan harikalarla dopdolu olan, diğer taraftan en yüksek ilmi ve hikmetli kanunları kapsayan şu hikâyenin akıllara durgunluk verecek yönlerini anlatıp açıklamakla tüketmek mümkün değildir. Bunlarda ilâhî Kürsi'nin hâkimiyetinin tecellisi (ortaya çıkması) kadarı gayet açık ve bununla birlikte onun gibi kavranması mümkün olmayan marifet sırlarını da içine almaktadır. Bunlardan herkes kendi derecesine göre nura dalar. En genel olmak üzere şunu söyleyebiliriz ki, bu âyet bize hiç söz götürmez bir yakîn (kesin bilgi) sırrını telkin etmektedir. Hayatın gerçek yönüne dair gerektiği kadar bilgi elde edilir ve en yüce başlangıç

²⁵⁷ Hadîd 57/2

²⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 265

noktasına ulaşma, bağlanma sağlanırsa, diriltmenin ve hayat vermenin bir irade meselesine, bir "ol" emrine bağlı olacağı görülecektir. Bunu akıllarına sığdıramayanlar şu örneği düşünebilirler: Bir insan nefsinde ilmî şekli var olan bir şeyi kalbinde dilediği gibi parçalasın, birbirinden ayırsın, parçalarını duman gibi her yöne savursun; sonra dönüp yine kalbinden o şeye önceki gibi aynen "gel" diye irade yöneltsin, o anda Allah aksini isteyip de ona bir unutmama veya diğer bir arıza vermezse derhal görür ki, o dağılmış parçalar bir anda aynen önceki gibi toplanır, gelir karşısına dikilir.²⁵⁹

b. Yazır, bu konuyla ilgili olarak İsrail oğullarından birisinin merkebiyle beraber ölümlerinden sonra diriltilmeleri olayını başka bir misal olarak dikkatlerimize arz eder: bu misalde görülenden görülmeyene geçilerek (yaşanmış olaydan yaşanmamış olaya geçilerek) benzerlik kanunu gereğince önce "kıyas-ı temsilî" (temsilî kıyas), ikinci olarak "kıyas-ı istikraî" yolu ile daha özelden daha genele bir "istidlâl ilmi" gösterilmiş ve imanın prensiplerinden olan "Allah'ın her şeye gücü yeter" gerçeği yerleştirilmiş ve böylece imanla ilmin birleştirilmiş olduğuna dair bir hatırlatmanın ortaya konduğunu bildirir. Yani müminlerin işlerini çekip çeviren Allah'ın onları, karanlıklardan, cehaletten, olayları çözemeyip şaşkınlık içinde kalmaktan yakîni (kesin bilginin) nuruna nasıl çıkardığını ve O'nun öldürme ve hayat vermedeki sonsuz gücünü anlamak için şu üzgün ve kederli şahsın olağanüstü olayını tek bir harika olarak değil, çeşitli açılardan ibret verici olaylarla dopdolu olan hikâyesini bir örnek olarak alıp benzerleriyle düşününüz ve bütün çeşitleriyle hayatın akışının her an öldürmeyi ve diriltmeyi kapsayarak benzerlerinin tekrar edip durması içinde, herkese özgü ve kişisel bir olay olduğunu anlayınız ve her tümel (küllî) kanunun başlangıçta bir tek harikanın genelleştirilmesi bulunduğunu biliniz ki, o kişi bir köye, bir şehre uğramıştı, o sırada bu köy damlarının üzerine çökmüş, o dimdik ayaktaki binaların tavanları çöküp inmiş, altındaki duvarlar onların üzerlerine yıkılmış altüst olmuş veya bağlarına, bahçelerine rağmen harap, bomboş, kimsesiz, ağlanacak bir durumda idi.²⁶⁰

Yazır, bu kıssanın verdiği mesajla ilgili olarak şunları hatırlatır: Hayat her şeydir ve her şey, Allah'ın gücüyle ayaktadır. İnsan bunları dalgınlıkla unutursa, gerçekten içinde bulunduğu halde bile, dirilmeyi ve canlanmayı anlayamaz da karanlıkta kalır. Bunlar ilk hayatta bile olup dururken bu gözlemi dikkatten kaçırıp bunları yapıp duran Allah'ın gücünden şüphe etmek, büyük bir sefilliktir. Dolayısıyla bu konuda asla tereddüt kalmaması için, içinde bulunduğun şu zamanda bunlara iyi bak da Allah'ın gücünün canlı, bilinçli bir delili ol. Bu hitap üzerine, hakkı anlayınca, o kişi, bilirim Allah'ın her şeye gücünün

²⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, .266

²⁶⁰ Yazır, *a.g.e.*, II, 260

yettiğinde şüphe yoktur dedi. Bu bilgiye erenler, ilmî ve aklî prensiplerinin başına ilmî delillerin tümünden daha açık olan bu gerçeği koyanların akılları, fikirleri, gönülleri göklerden ve yerden daha geniş olur. Hiçbir zaman karanlıkta kalmaz. Kâmil aklın, ilim ve teknikte, ikinci derecede sebeplerin ve normal prensiplerin itibarî olan hakkını vermek isterken, kâinatın saltanatına hâkim, herkesi yöneten Allah Teâlâ'nın mutlak hakkını unutmaması gerekir. Bunu unutanlar da bir zihniyet içinde sıkışır kalırlar da akıl ve teknik adına hareket ediyoruz zannı ile bir yudum suda boğulurlar, imkân ve meydana gelme alanlarını daraltır, ümitsizliklere ve gönül darlıklarına düşer, pek adi sebeplerden korkar, kuşkulandır, sabit harikaları inkâra kalkışır, "hurafe" der geçer. Bunun için göklerin ve yerin nuru olan Allah'ın gücüne tutunmayanlar, o sağlam kulpa yapışmayanlar yakîn (kuşkusuz bilgi) ile aydınlanamazlar, aydınlanmış olamazlar; ışığa karanlık, karanlığa "ışık" derler giderler.²⁶¹

c. Yazır, Kur'an'ın bu bağlamda bize haber verdiği başka bir misal de ise Hz. İsa'nın bir mu'cize olarak bazı insanları hayata kavuşturması ve bunun yanında Allah'ın izniyle çamurdan yaptığı kuşlara üfleyip onları diriltmesi olduğunu söyler. Onun diliyle Kur'an'da bu gerçek bize şöyle aktarılmaktadır²⁶²:

*"Ben size bir mu'cize getirdim. Çamurdan kuş şeklinde bir şey yapar, ona üflerim. Allah'ın izniyle o hemen (canlı) bir kuş oluverir."*²⁶³

Bu olaya değinen ayetlerde 'Allah'ın izniyle' kaydının sıkça vurgulandığını görmekteyiz ki, bu da, dirilişi gerçekleştirebilecek olanın yalnızca Allah olduğunu göstermektedir. Mesela, konuyla ilgili bir diğer ayette şöyle buyrulur: *"Sen benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yapıyor, içine üflüyordun, benim iznimle kuş oluyordu.."*²⁶⁴

Yazır, ayette İsa aleyhisselam'a verilen nimetlerin sırayla sayıldığı, bu nimetlerden birinin de çamurdan yapılan kuşların Allahın izniyle diriltmesi olduğunu hatırlatıldığını belirtir. Yazır, şu ifadelerle devam eder: ve o zamanki nimetimi ki, hani sen çamurdan kuş şekli gibi bir şey yapıyordun ve bunu kendine has olan kudretinle değil benim iznimle, irademle yapıyordun, yapıyordun da içine üflüyordun. O şekilde benim iznimle bir kuş oluyordu. Ve yine benim iznimle körü ve abraş (alacalı)ı iyi ediyordun. Ve o zamanki nimetimi ki, hani ölüleri yine benim iznimle diriltilip kabirlerinden çıkarıyordun.²⁶⁵

²⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 266

²⁶² Yazır, *a.g.e.*, II, s.469

²⁶³ Al-i İmran, 3/49.

²⁶⁴ Maide 5/110.

²⁶⁵ Yazır, *a.g.e.*, III, s.528

Hız. İsa'nın gerek amıra kuş Şeklini verip üflemesiyle onun kuş olup uçması, gerek çok önceden ölmüş kimseleri diriltmesi tarzında tezahür eden mucizeleri, ba'sın birer delilidir. Bunları bir kulunun duası ve eliyle yapıp gösteren Yüce Yaratıcı elbette lölüleri kıyamet günü tekrar diriltmeye kadirdir.

Buraya kadar dirilişin imkân boyutuyla alakalı olarak müellifimiz görüşlerini gerek zihni imkân açısında gerek varlıkta yaşanan örnekler ve gerekse tarihte yaşanmış diriliş örnekleri nazarlarımıza arz edilmek suretiyle âhiret hayatının mümkün oluşu zihinlere yerleştirilmeye çalışıldı. İkinci bölümde ise âhiret hayatının gerekliliği hususunda müellifimizin ortaya koyduğu görüşleri ele alacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÂHİRET HAYATININ LÜZÛMU

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÂHİRET HAYATININ LÜZÛMU

A. ÂHİRET HAYATINI GEREKTİREN TEMEL HUSUSLAR

Varlığa bütüncül bir nazarla bakıldığında âhîret hayatını gerektiren birçok sebebin mevcut bulunduğu görülecektir. Bunları üç temel sebebe indirgemek mümkündür: 1. Kulluğun karşılık bulması, 2. Mutlak adaletin gerçekleşmesi, 3. İhtilafların sona erdirilmesi.²⁶⁶ Biz burada müellifimizin görüşlerini bu başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

1. Kulluğun Karşılık Bulması

İnsanın yaratılışının önemli gayeleri vardır ve bu yaratılışta yüce Yaratıcı'nın bir hikmetinin olduğu açık bir gerçektir. Sürekli değişen ve her an yenilenen bir dünyada yaşıyoruz. Her şeyin bir noktaya bir sona doğru seyrettiğini görüyoruz ki, varılacak bu son nokta, yaratılış gayesinin ve bu istikametteki çabaların anlam kazanacağı ahîret hayatından başkası değildir.²⁶⁷

Allah'ın Salih kullarının amellerini karşılıksız bırakması, -O'nun hikmetine zıt bir durumun ortaya çıkması demek olacağından- düşünülemez.²⁶⁸ Şöyle ki, hayır ve şer, iyilik ve kötülük farkı ortadan kalkacak; ²⁶⁹ iyi ile kötü arasında mücadele veren insanın çabası bir anlam ifade etmeyecektir.²⁷⁰ Öyleyse, insanların yapmış olduğu salih amellerinin karşılığını görebilmeleri için, ölüm sonrası bu hayatın ötesinde başka bir hayatın varlığı gerekmektedir.

İnsanın dünyada işlemiş olduğu amel ve eserleri kaybolup gitmez. İnsan âhîret hayatında, geçmişte işlediği bütün amelleri ve ortaya koyduğu eserlerini karşısında görür ve bulur. İyi ameller ve eserler, çok güzel, çekici ve neşe verici bir şekilde tecessüm eder. Lezzet ve neşe ocağı haline gelir.²⁷¹

Allah-u Teâla, mükemmel işleyen bu kâinatı, yüce gayeler ve maksatlarla yaratmıştır. Bu gayelere iman ve ubudiyetle karşılık veren müminlere mükâfatın bulunmaması, o maksatları reddederek tahkir eden delalet ehline de mücazatın olmaması mümkün değildir.

²⁶⁶ Bkz. Öztürk, *Kur'an'da Ahiret*, s.151

²⁶⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s.152

²⁶⁸ Tabbara, *Ruhu'd-Dîni'l-İslâmî*, Beyrut 1977, s.117.

²⁶⁹ en-Nedvî, Seyyid Süleyman, *Tebliğat ve Ta'limât* (Çev.: Ali Genceli), Yaylacık mat., İst., 1967, II, 7.

²⁷⁰ Açıkgeç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan yay., İst., 1992, s.108.

²⁷¹ Muttahhiri, *Kuranda İnsan-İman-Âhîret*, s.242

İnsanlara saçları adedince vazifeler yükleyip, buna karşılık olarak da yalnız bir saç teli hükmünde olan dünyevi bir ücret verilmesini akıl kabul eder mi? Bu kadar yıl hayat sürmüş bir varlığın, işe yaramaz bir meta gibi bir yana atılması mümkün değildir. Mutlaka yaptığın karşılığını görecektir.²⁷²

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere insanın dünyada yapmış olduğu kulluk karşılıksız kalmayacaktır. Bu hususlara Yazır şu şekilde temas eder: hayatın arkasından ölümün ve onun arkasından da yeni diğer bir hayatın yaratılması, insanların bu ikisi arasında iyi bir çalışma gayretiyle Allah'ın (c.c.) mülkünde yüksek bir memur olmak için bir imtihan meydanına çıkarılmaları hikmetine; bu da, ileride onların amellerine daha güzeliyle karşılığın verileceği bambaşka bir hayata ulaştırılmaları gayesine yöneliktir.²⁷³ Mülk Suresi'nde de bu hakikate şöyle işaret edili r: "*O hanginizin daha güzel iş yapacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı. O, mutlak galiptir, bağışlayandır.*"²⁷⁴

Yazıra göre, bir taraftan ölüm, bir taraftan da hayat olmasa, birbirine zıt ve karşılıklı olarak takip eden bu iki sıfat birlikte yaratılmış olmayıp da hayatı ölüm, ölümü de diğer bir hayat karşılımış olmasaydı yahut Allah'ın mülkünde mertebeden mertebeye yükselebilecek güzel bir işçi olabilmek üzere Allah'ın muradı olan güzel hayat için çalışma gayretiyle yarışma kanunu konulmamış ve böylece de insanlar ölüm ve hayat arasında imtihana çekilmemiş olsalardı, sıkıntılara katlanarak iyi çalışıp Hak Teâlâ'nın rızasına uygun güzel amellerde bulunarak müsabakayı kazananlara sıkıntılarını unutturacak güzellikler, güzel mertebeler, mutluluklarla sevab ve mükâfatlar; iyi çalışmayan yahut hiç çalışmayıp boş kalmak isteyen veya mesaisini Allah'ın rızası hilafına boş ve faydasız şeylere yahut da bütün hayatın kötülüklerine, küfür ve nankörlüğe, hıyanet ve isyana, yok etme ve krize sarf edenlere de kötülüklerine göre Allah'ın mülkünde rütbesini alçaltma, süreli veya süresiz kovma ya da yaptığı işlere göre mahrumiyetler, horluklar ve acılarla cezalandırma söz konusu olmasaydı, mülkte güzellikten güzelliğe yükselme düzeni bulunmamış yahut meleklerden başka memur kullanılmayarak insan yaratılışı için bu nizamda hiçbir selahiyyet verilmemiş olsaydı; insanlar, ya hiçbir hayat izi yahut hayat ümidi kalmayacak şekilde hep ölümlü olur, hepsi söner veya hayat adına akıl ve zekâdan, çalışma ve iradeden, iş değerinden, hürriyetten mahrum ölümden ve kabir azabından daha beter olarak "Ne ölecek, ne de yaşayacak." (A'lâ, 87/13) âyeti gereğince ne ölüm, ne de bir kurtuluş ümidi olmayan, her taraftan çaresizlikle kuşatılmış, bıktırıcı zelil bir ızdırıp, üzüntü verici bir sefalet hüküm sürer giderdi. Bu da,

²⁷² Çelik, *Kur'an'ın İkna Hususiyeti*, s.120

²⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 484

²⁷⁴ Mülk 67/2.

"Mülk elinde ve O, her şeye kâdirdir." (Mülk, 67/1) olan Allah Teâlâ'nın insan yaratılışına bahşetmek istediği bol ihsan ve kudret güzelliğine uygun olmazdı.²⁷⁵

Nitekim Yüce Allah yapılan iyiliklerin (kulluğun) karşılıksız bırakılmayacağını "*İhsanın (iyiliğin, güzelliğin) neticesi ondan başka bir şey mi olacaktır?*"²⁷⁶; "*Ben iyi kullarım için göz görmedik, kulak işitmedik bir takım nimetler hazırladım.*"²⁷⁷ beyanlarıyla bize hatırlatır.

Yazır, dünyada nefsinin haramlardan Allah için koruyan, helalin idraki içinde yaşayan ve hak-hakikat için her türlü külfete katlanan bir şahsın fedakârlıkları için yüce Allah'ın bir mükâfat vermemesinin mümkün olmadığını ifade eder. Yazır Kur'an'da şu ayetin bu manaya işaret ettiğini belirtir ve Rablerine yönelip "*Bize vadettiğin mükâfatları lutfet*"²⁷⁸ diye niyazda bulunan kullarına Allah'ın icabetinin şu şekilde olduğunu bildirir²⁷⁹: "*Sizden gerek erkek, gerek kadın hayır işleyen hiçbir kimsenin çalışmasını zayi etmem. Çünkü siz birbirinizdensiniz. Benim rızam için hicret edenlerin, vatanlarından sürülenlerin, benim yolumda işkenceye, ziyana uğrayanların yine benim yolumda savaşanların ve öldürülenlerin elbette kusurlarını örtecek ve onları Allah tarafından mükâfat olarak içinden ırmaklar akan cennetlere yerleştireceğim. (Şu bir gerçek ki,) en güzel mükâfatlar Allah'ın yanındadır.*"²⁸⁰

Yazır, ayrıca Allah yolunda olanlara âhiret mutluluğu verileceğini ve Allah yolundaki bu kulluğunun karşılıksız bırakılmayacağını yüce Allahın sonsuz nimetlerine kavuşmaya vesile olduğunu belirtir.²⁸¹

Yazır, yüce Allahın Kur'an'da kendi yolunda kulluk yapanların amellerini başak tanelerine benzettiğini ve ahirette Allahın kendisine kat kat mükâfat vereceğini şu şekilde ifade eder: Dirilmenin sırrı ve hikmetin feyzi iledir ki, Mallarını Allah yolunda, din uğrunda gönüllerinden gelen kendi tercihleri ile ve tam bir hoşnutlukla harcayanların, yani gerek farz ve vacip, gerek nafile ve sırf sevap amacı ile (tatavvu') olsun, hayır ve iyi amellere mal harcayanların durumu ve kazancı öyle bir tanenin durumuna benzer ki, ekilmiş, yedi sünbül (başak) bitirmiş, Allah'ın hikmetiyle bir kökte çatallanarak yedi başak bitmesine sebep olmuş, hem nasıl başaklar, her başakta yüzer tane var. Kısacası bire yedi yüz tutmuştur. Müminler bir taneyi bile küçük görmemeli, yok etmemeli ve Allah'tan hiçbir şeyi kıskanmamalıdır. Eğer bunu eken, elimde bir tanecik var toprağa atarsam bu da gidecek diye düşünürse ne kazanır?

²⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VIII, 484-5

²⁷⁶ Rahman 55/60.

²⁷⁷ Buhari, Bed'ü'l Halk 8; Müslim, Cennet 2,5.

²⁷⁸ Âl-i İmran 3/194

²⁷⁹ Yazır, *a.g.e.*, II, 627

²⁸⁰ Âl-i İmran 3/195.

²⁸¹ Yazır, *Makaleler I*, s. 30

Hiç değil mi? Öyle ise, Allah'ın hikmet düzenine dikkat etmeli, harcamaları şeyleri Allah yolunda harcamalı ve bundan çekinmemelidir. Hikmetin düzeni ve dirilmenin sırrı olmasaydı, o bir tane çürür gider; ne filiz verirdi, ne başak. Bunların her anında ilâhî izzet de hükmünü göstermekle birlikte, daha çok ilâhî hikmet ortaya çıkar. İşte inanan kulların fiilleri de böyledir. Böyle olduğu içindir ki, insanın ekme fiili, bir tane nedeniyle Allah'ın hikmeti ile yüzlerce taneye bürünür. Allah yolunda yapılan işler de ahirette böyle çok fazla olarak karşımıza çıkacak ve teraziye konacaktır.²⁸²

Hamdi Yazır, yine bu hususla bağlantılı olarak başka bir yerde şöyle der: O aziz ve hakîm ve mutlak hâkim olan Allah Teâlâ muhakkak buyuracak ki işte bu korkunç gün doğrulara doğruluklarının fayda vereceği gündür. O gün vâki olacaktır. Dünyada sözleşmelerinde duran, akitlerini samimiyetle yerine getiren doğrulara Allah öyle vaad eder ve müjdeler ki, onların doğruluk ve samimiyetleri kıyamet günü olan o korkunç toplanma ve sorgu gününde herhalde kendilerine faydalı olacak. Hem dünyadaki gibi kederler ve gamlarla karışık bir fayda değil, her türlü korku ve hüzünden uzak bir fayda ile faydalı olacaktır. Altlarından ırmaklar akan cennetler onlarındır. O sadıklar orada ebedî olarak kalacaklar. Allah onlardan ezelf rızası ile hoşnut olup rızasına erdirmiş, onlar da dünyada Allah'tan razı olmuş, sırf Allah'ın rızası uğrunda koşmuş oldukları gibi, bugün tamamen rıdvanın zevkine ermiş bulunacaklar; hem hoşnut, hem kendilerinden hoşnut olunmuş olarak kalacaklardır.²⁸³

Müellifimizin yorumlarını şöyle özetleyebiliriz: İnsanın yapmış olduğu ibadetinin karşılığını alması ve amellerinin gerçek değerini görmesi gibi, yaratılışa ait gayelerin gerçekleşmesi için ahiret hayatı mutlaka vukû bulacaktır.

2. Mutlak Adaletin Gerçekleşmesi

İnsanlar bu dünyaya bir imtihan için gönderilmiştir. Bir diğer ifadeyle bu âlemde yapmış oldukları iyi ve kötü amellerinin sonuçlarına ve karşılıklarına başka bir âlemde ebedî olarak kavuşmak için yaratılmışlardır. Bu dünyada herkes yaptığı için karşılığını yeter derecede görmemektedir. Nice saygı değer iyi insanlar sefil bir halde yaşarlar. Nice sapık ve azgın kimseler de, rahatlık içinde yaşayarak kötü yürüyüşlerinin cezasını dünyada görmezler. Bu bakımdan Yüce Allah'ın adaletinin tam manasıyla gerçekleşeceği bir âlem lazımdır ki, herkes yaptığı işlerin karşılığını orada bulsun.

Ayrıca bu dünyada fazilet erbabı daima mutlu olamadıkları gibi, kötülük yapanların da mutluluktan mahrum olmadıkları görülebilmektedir. Yine bazı haksızlıklar ve zulümler sanki yapanların yanına kâr kalmakta; adeta zalim izzette, mazlum zillette kalarak buradan

²⁸² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 266

²⁸³ Yazır, *a.g.e.*, III, 540

ayrılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, iyilerin iyiliklerinin mükâfatı, kötülerin kötülüklerinin karşılığı çoğu zaman gerçekleşmemektedir. Öyleyse bu dünyada vuku bulan bu tersliklerden dolayı, her hakkın yerini bulması için büyük bir mahkemenin kurulacağı bir başka hayatın varlığı gerekir.²⁸⁴ Aksi takdirde yüce Allah'ın varlığı tasdik olursa bile, adalet ve inayet sıfatlarını inkâr gerekecektir. Bu ise, Vacibu'l-Vücudu noksan olarak tasavvur etmek olacağından imkânsızdır.²⁸⁵

Esasında, dünyada her suça tam tamına bir ceza ve her iyiliğe tam tamına bir mükâfat verebilecek hiçbir yol ve bunu gerçekleştirebilecek hiçbir toplum veya otorite olamıyor. Bu itibarladır ki, aklın insanı ulaştırdığı en son nokta, âhiretin vuku bulmasının gerekliliğidir.²⁸⁶

Bunun yanında Allah'ın amellerin karşılığını bu dünyada hemen vermeyip âhiret ertelemesini, bir efendinin kölelerini cezalandırma veya mükâfatlandırma işini sonraya bırakmasına, bu iş için sonraya zaman ayırmasına benzer. Bu benzetmeye göre Allahın bu işe ayıracağı zamanın adı âhiret olacaktır.²⁸⁷ Bu bağlamda ahiret gününün ifade ettiği anlamı “*Ey cin ve ins topluluğu! Sizin de durumunuzu ele alacağız*”²⁸⁸ ayetinin ışığında değerlendiren Dihlevî su şekilde ifade eder: "Raiyetinde bulunanların karşılıklarını vermek için bir zaman ayıran efendi misali, Cenab-ı Hak da kullarının yapmış oldukları işlerin hesabını görüp karşılıklarını vermek, mutlak bir adaleti gerçekleştirmek için böyle bir zamanı ve mahkemeyi muhakkak ki kuracaktır.”²⁸⁹

Diğer taraftan Dihlevî, ahiretin zaruriliği, mutlak adaletin gerçekleşmesi noktasında insanı temele koyar ve şöyle bir yorumda bulunur: İnsan yaptıklarından sorumlu olacak şekilde yaratılmıştır. İnsanın kendine has yapısı, imkân ve kabiliyetleri vardır. Bunlar sebebiyle, onun kendisinde bulunan melekî güce uygun Salih amelleri yapması vacip kılınmış; onu hayvanilik derekesine iten davranışlar da yasaklanmıştır. İşte bu durum iyi iş yapanların ödüllendirilmesini, kötü davranış sahiplerinin cezalandırılmasını gerektirmiştir. Bu da âhiret gibi bir yaşama vuku bulacaktır.²⁹⁰

²⁸⁴ Bkz.,el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnnet Akaidi*,(Çev.: Şerafettin Gölcük) İst. 1984, s.226; el-Cüveynî, *el-İrşâd*, (thk.:Zekeriya Ümeyrat) Beyrut 1995, s.152

²⁸⁵ F. Ahmed Hilmi, *İslâm'ın Esası*, s.45; Fuzûlî el-Bağdadî, *Matlau'l-İ'tikad*, (Çev.: Esad Coşan- Kemal Işık), T.D.K,Basımevi, Ank. 1962, s.79

²⁸⁶ Mevdudî, *a.g.e.*, VI, 77.

²⁸⁷ İlhan, *Şah Velîyyullah Dihlevî'nin Kelamî Görüşleri*, s.180

²⁸⁸ Rahman 5/31.

²⁸⁹ İlhan, *Şah Velîyyullah Dihlevî'nin Kelamî Görüşleri*, s.176; Ayrıca bkz. Oral, *Yüz Soruda Ahiret Hayatı*, s.16

²⁹⁰ İlhan, *a.g.e.*, s.176 Ayrıca bkz. Cisri, *Savabu-l Kelam*, s.259 ; Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam.*, s. 381; Sabık, *İslam Akaidi*, s. 269; Muttahhiri, *Kuranda İnsan-İman- Âhiret*, s.256

Buraya kadar ana hatlarıyla genel bir bilgi verdikten sonra sözü müfessirimize bırakıyoruz. Yazır, inkârcılar yalanlasalar bile mutlak adalet gününün hiç şüphesiz gerçekleşeceğini Ahseni takvime mazhar olan insanın muhakkak ki hakkını alacağını, yaptığı iyilik ve kötülüklerin karşılığını ahirette mutlaka göreceğini şu ayeti misal verdikten sonra şöyle ifade eder²⁹¹: “*Bundan (ortadaki bu durumdan) sonra hangi şey sana din/hesap ve ceza gününü yalanlatabilir? Allah, (hikmet ve adaletiyle) hükmedenlerin en güzel hükmedeni değil midir?*”²⁹² Bu hakikat böyle iken, bu ödül ve ceza, o en güzel biçim ile yaratılma, sonra aşağıların aşağısına çevrilme ve iman edip iyi amel işlemeye tükenmez ecir bir taraftan görülen, akılla anlaşılan, nakledilen bunca şahit ve delil ile bilinmiş; bir taraftan da bu ilâhî vaad ve haber ile vurgulanmış ve kesinleşmiş ve sırf maddi gözle bakıldığı zaman bile çalışmayanların ücret alamadığı ve bedenlerin neticede çürüyüp kokarak atıldığı göz önünde dururken bundan sonra artık sana "din yalandır, o cezanın, o ödülün aslı yoktur" diye yalan söyletecek ve dolayısıyla seni imandan ve iyi amelden alıkoyup o tükenmez ecirden yoksun edecek ve yalancılıkla, dinsizlikle aşağıların aşağısına ittirecek ne gibi bir sebep olabilir? Ey o en güzel biçimde yaratılmış ve sonra aşağıların aşağısına çevrilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakılmış olan insan! Yahut ey Muhammed! Bu hakikat, bu ecir ve ceza böyle sabit ve dünyada bile görülüp dururken ve sende bu en güzel biçimde yaratılma ve iman gibi yüce ahlâk varken sana, "din hakkında yalan söylüyorsun" diye seni yalancılıkla itham ettirecek ne gibi bir sebep olabilir?²⁹³

Allah, hâkimlerin hâkimi, hükümdarların hükümdarı değil mi? Hâkimler, hükümdarlar isyan edenlere ceza; itaat edenlere, iş görenlere ecir ve ödül verir bir "din" demek olan ceza ve sorumluluk kanunlarını uygularlar da, onların hepsinin üzerinde hâkim olan yüce Allah hükmünü yerine getirmez, ceza ve ödül vermez, dinini yürütmez olur mu? Elbette olmaz. Hiç kuşku yok ki insanı o en güzel biçim ile yaratan Allah, hâkimlerin hâkimidir. Onun dini her dinden üstün hak dindir. O dinini yürütecek, güzel ile çirkini, yalancıyı doğruyu ayıracak, iman edip samimiyet ve ihlâsla güzel ameller yapan müminlere mükâfat verecek; kâfirleri, dinsizleri de aşağıların aşağısına yuvarlayacaktır.²⁹⁴ Bu husus başka bir ayette şöyle ifade edilir: “*Yoksa o kötülükleri işleyip duranlar, iman edip güzel ve makbul işler gerçekleştirenlere yaptığımız muameleyi, kendilerine de göstereceğimizi; hayatlarında ve ölümlerinde onları bir tutacağımızı mı sanıyorlar? Ne kötü bir muhakeme!*”²⁹⁵

²⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dil.*, IX, 592

²⁹² Tîn 95/7,8.

²⁹³ Yazır, *a.g.e.*, IX, 593

²⁹⁴ Yazır, *a.g.e.*, IX, 594

²⁹⁵ Casiye 45/21.

Yazır, Casiye suresinde geçen bu ayetle ilgili olarak şu hususlara da temas eder: Yoksa kötülükleri işleyip duranlar, günahları işlemekle bulaşık ve yaralı olan kimseler sandılar mı ki kendilerini o imân edip de iyi ameller yapan kimseler gibi yapacağız, hayatlarını ve ölümlerini eşit kılacağız? Öyle mi sandılar? Yani dünya hayatında kendileri hakkında "Allah'ın ceza günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar ki, Allah her bir kavmi kazandığı ile cezalandırsın." (Casiye, 45/14) şeklinde af ve müsamaha ile emrettik diye ahirette de öyle olacaklar, müminler gibi mağfirete erecekler mi zannettiler. Ne kötü hüküm veriyorlar! Hâlbuki Allah, gökleri ve yeri hak ile yarattı. Hem de herkese yaptığının karşılığı verilmek üzere, onlara asla haksızlık edilmez.²⁹⁶ Şu ayetlerde bu husus daha çok ortaya çıkmaktadır.

*"Kıyamet günü için Biz, âdil teraziler koyarız. Hiçbir kimseye zerre kadar bir haksızlık edilmez. Hardal tanesi ağırlığına da olsa, yapılan iyi veya kötü işi oraya getirip tartarız. Hesap görücü olarak Biz (fazlasıyla) yeteriz."*²⁹⁷

*"Zerre miktar bir hayır işleyen de, şer işleyen de onun karşılığını görecektir."*²⁹⁸

*"Biz şimdi müslümanları, suçlu (kâfirler) gibi mi tutacağız? Ne oluyor size? Ne biçim hüküm veriyorsunuz?"*²⁹⁹

Yazır'a göre Yüce Allah'ın (c.c.), yaratılış gayesine uygun hareket ederek ömürlerini geçiren mü'minleri takdir etmemesi, bunun aksine hayata tuzak kuran, nizamı bozan inkârcı ve fâsıkların takdir etmemesi ise, adalet ve hikmetinden vazgeçmesi manasına gelir. Gerek mü'minler mükâfatlarını gerek kâfirler cezalarını ekseriya bu dünyada almadıklarına göre, demek ki, netice, büyük bir mahkemeye bırakılmaktadır.³⁰⁰

Ayrıca müfessirimize göre kötü işlerle iştil edenlerin terbiye olacağı bir yer ve vakit gerekir ki, bu, ahiret yurdundan başkası değildir demektir. Zaten cehennem de Kur'an'da insanların kötü davranışlarına bir mukabele sadedinde anlatılır. Ahkaf Suresi'nde buna açıkça işaret edildiğini görmekteyiz: *"İnkâr edenler ateşe arzedildikleri gün (kendilerine şöyle denir): Dünya hayatında bütün güzel şeyleri zayi ettiniz, orada zevke dalıp bunları tükettiniz. Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan ötürü şimdi zelil ve hor eden bir azap ile cezalandırılacaksınız."*³⁰¹

Mutlak adaletin bir tecellisi olarak yapılan hiçbir iyiliğin veya kötülüğün karşılıksız kalmayacağına da dikkat çeken Yazır, sözünü şöyle devam ettirir: Herkes yaptığı iyiliğin

²⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili.*, VII, .314

²⁹⁷ Enbiya 21/47.

²⁹⁸ Zilzâl 99/7,8.

²⁹⁹ Kalem 68/35-36

³⁰⁰ Yazır, *a.g.e.*, IX, .595

³⁰¹ Ahkâf 46/20.

mutlaka birkaç mislini ve en az on katını alacaktır. Yeter ki yaptığı iyilik olsun. O halde bir diğerrinin daha fazla olmasından dolayı lutf ve ilâhî ihsanı kıskanmaya ve niçin falana bin verdi de, bana on verdi diye itiraza kalkışmaya hak yoktur. Kötülük ile gelmiş olan da ancak o kötülüğün misliyle (dengiyle) cezalanır. Yani affolunmayıp cezalandığı zaman, fazla değil, yaptığı kötülüğün tam dengi bir kötülükle ceza görür, aynı adaletle muamele edilir. Ve hiçbirine zulmedilmez. Ne iyilik sahiplerine, yaptıkları iyilikten eksik ecir ve sevap verilir, ne de kötülük sahiplerine, kötülüklerinden fazla ceza verilir.³⁰²

Konuya fert açısından bakılması durumunda, Yazır, meselenin daha başka bir hal aldığı ve ölümden sonra ödül ve cezanın ferdi açıdan ne kadar önemli olduğunu ise şu ifadelerle belirtir: Fert için dünyada iken yaptığı fedakârlığın mükâfatını güvence altına alan diğerr bir hayata, yani hakiki mânâsıyla ahiret hayatına inanmaya ihtiyaç vardır. İnsanın âhiret'e imanını bulunmadıkça öyle bir idealin gerçekleşmesine imkân yoktur. Öldükten sonra kendi ruhunun baki kalacağına inanmayan, daha doğrusu şahsın öldükten sonra dirilmeye, diğerr bir doğuş ve oluş ile ebedi bir hayata inanmayan, sayılı günlerden ibaret bulunan bu dünya hayatının sonunda ölünce büsbütün yok olup gideceğine ve hiçlikten tekrar kurtulmasının imkânsız olduğuna inanan fertler, böyle bir fedakârlığa ve nice nice hayatların harcanmasına bağlı bulunan öyle yüksek bir ideal uğruna nasıl can verebilirler? Sonra ne diye fedakârlık yapsınlar ki? Eğer öldükten sonra hakiki ahiret mükâfatı yoksa asırlarca sonra gelecek insanların sahip olacağı bir saadet için bugünkü insanlar nasıl ve neden dolayı fedakârlık yapsınlar ve emek harcasınlar? Bütün bunlar sırf hayır ve iyilik olduğundan dolayı, sırf Allah rızası için yapılacaksa, öldükten sonra, tamamen yok olup gideceklerini sanan kimse için hayrın ve Allah rızasının mânâsı nedir? Âlemdede böyle fertlerden meydana gelen bir toplumun öyle yüksek bir ideali gerçekleştirmesine asla imkân yoktur. Bunu yapabilecek bir milletin fertleri dünyada yüksek idealler için can vermeyi göze alabilecek bir inanca sahip olmalıdır. Bunun için de ölümden sonra büyük bir mükâfatın gerçekleşeceğine iman etmelidir.

303

Yazır, konuya bir de iman, yani kabullenme noktasından yaklaşarak "kim Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve güzel amel işlerse" şartını hâiz ve bu vasfa ciddi olarak ve tam mânâsıyla sahip olursa, " bunlara korku ve hüzn yoktur. Her lekeden, noksandan uzak bir gerçek kurtuluş kesindir. Şüphe yok ki Allah'a iman, Allah'dan gelen her hakkı tanıyıp kabul ve tasdik etmektir. Bunun gereği olan ahirete iman ise gelecekte muhakkak bir sorumluluk gününün geleceğini ve her amelin iyi veya kötü cezasının verileceğini itiraf ve tasdik

³⁰² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* IV, 144

³⁰³ Yazır, *a.g.e.*, I, 421

etmektedir. Bu imana yaraşan amel de yaşadığı zamana kadar Allah'dan gelmiş olan emir ve yasakları hakkıyla yerine getirip, gereğince güzel ve faydalı işler yapmak, kötülükten kaçıp iyiliklere koşmaktır. Ve işte böyle olanların o sorumluluk günü her çeşit korku ve elemden kurtulacakları, esenlik ve hakiki saadete erecekleri muhakkaktır. Bu kanun her zaman için haktır. Dün de hak, bugün de hak, yarın da haktır. Hem herkes ve her toplum için de haktır. Müslüman içinde hak, yahudi için de hak, hıristiyanlar için de hak, hatta sâbiîler için bile haktır. Evvel ve âhir (önce ve sonra) hiçbir din, hiçbir şeriat, tasavvur olunamaz ki bunu bir yol olarak kabul etmesin ve bunun tersini iddia edebilsin.³⁰⁴

Müfessirimiz ayrıca dünyada iken kendini inkâr eden kâfirlere mutlaka ceza verileceğini onunda âhîret âleminde olduğuna şöyle temas eder: Şüphe yok ki Rabbin muhakkak mağfiret sahibi, hem de acı verecek bir ceza sahibidir. Peygamberlerine ve tövbekâr olanlara bağışlaması büyük olmakla birlikte, düşmanlarına ve günahkârlara vereceği ceza çok elem vericidir. Günü gelir o yola gelmek istemeyen kâfirlerin, inkârcıların belalarını verir.³⁰⁵

Yazır'ın buraya kadar olan görüşlerini özetlemek gerekirse: Ahiret âleminin bir zaruret olduğu gayet açık bir husustur. Çünkü onsuz bütünüyle insanlığın bir manası kalmayacaktır. İnsanlığın kalbindeki adalet ve insaf duyguları böyle bir şeyin imkânsız olduğunu göstermektedir. Öyleyse, hak ve batılın ortaya çıkacağı, zalim ve mazlumun acı veya tatlı meyvelerini toplayacağı o gün mutlaka gelecektir.

3. İhtilafların Sona Erdirilmesi

Ahiretin, iman ve salih amelin karşılığının alınması ve mutlak adaletin gerçekleşmesi yanında, bir başka gerekçesinin de gerçeğin öğrenilmesi ve ihtilafların sona erdirilmesi olduğu Yüce Allah tarafınan sıkça vurgulanmıştır.³⁰⁶ Ahiretin zaruretine esas teşkil eden bu husus, Nahl suresinde şöyle açıklanır:

*“Onlar ‘Ölecek kimseyi Allah diriltmez’ diye var güçleriyle yemin ettiler. Hayır, bu O'nun üzerine aldığı hak bir vaaddir (diriltecektir.) Ama insanların çoğu bunu bilmezler. (Diriltecektir ki,) hakkında ihtilaf ettikleri gerçeği onlara açıklasın ve inkâr edenler de yalancı olduklarını bilsinler.”*³⁰⁷

Bu ayette yüce Allah, öldükten sonra tekrar diriltmeyi üzerine aldığı bir va'd olarak bildirdikten sonra, bunu hangi sebeple üzerine aldığını da beyan etmiştir ki, bunlardan biri,

³⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 466

³⁰⁵ Yazır, *a.g.e.*, VII, 211

³⁰⁶ Bkz., Bakara 2/113; Al-i İmran 3/55; Maide 5/48; En'am 6/164; Yunus 10/19,93; Hacc 22/69; Neml 27/76; Secde 32/25; Zümer 39/3,46; Zuhuf 43/63; Casiye 45/17.

³⁰⁷ Nahl 16/38-9.

ihtilaf ettikleri gerçeğin onlara bildirilmesi; ikincisi ise, inkâr edenlerin gerçekten yalancı olduklarının kendilerine gösterilmesidir.³⁰⁸ Hakikatin bütün açıklığı ile ortaya çıkacağı ve herkes tarafından anlaşılıp kabul edilebileceği bir gün olmalıdır ki, görüş ayrılığına sebep olmuş konuların gerçek durumu ortaya çıksın. Ancak bu şekilde doğru ile yanlış, hak ile haksızlık açık seçik bir şekilde birbirinden ayrılabilir. Aslında hakkın batıldan ve doğrunun yalancıdan seçilmesi, ilahî adalet ve hikmetin bir gereğidir.

‘Gerçek tektir, ihtilaf ancak ona götüren yollardadır, dolayısıyla gerçek hakkında insanların ihtilafa düşmeleri, onu değiştirmez’ diyen Suyutî (ö. 911) bu konuda şunları dile getirir: İhtilafı kaldıracak ve anlaşmayı gerektirecek şekilde ona vakıf olmamız dünyada mümkün olmayınca, diğer bir hayatımızın daha olması ve orada inatlaşmaların ve anlaşmazlıkların çözülmesi gerekmektedir. İşte Allah’ın (c.c.) sonunda kendisine varacağımızı vadettiği husus budur.³⁰⁹

Doğru ile yalan arasındaki farkın ortaya çıkarılması zaviyesinden ahiretin zaruretini ele alan Fuzulî el-Bağdadî, şu noktaya dikkatlerimizi çeker. Mensup oldukları inançta ısrar eden farklı fikirlere sahip iki kimseden biri doğru diğeri hata üzerine ölseler ve onlar için gerçeğin tezahür edeceği bir yer bulunmasa, o zaman doğru ile yalan arasında bir fark kalmamış olacaktır. Öyle ise, doğru ile yanlışın ayrılması için mutlaka kararlaştırılmış bir günün bulunması gereklidir.³¹⁰

Yazır, Nebe suresinde insanların ihtilaf içinde olduklarını, bu ihtilafın âhiret gibi bir âlemde çözüleceğini şu ifadeler çerçevesinde verir: Surenin başında geçmekte olan haber, Peygamber (s.a.v)’in gönderilmesi ve özellikle onun Kur’ân ve Peygamberlikle bildirdiği kıyamet haberidir. O gün, herkesin iman ve amelinden sorulacağı ahiret günü, öldükten sonra dirilme günüdür. İmana gelmeyenler, Hz. Muhammed (s.a.v)’in Peygamber olarak gönderilişi ile ilgili birbirlerine soruyorlar: Bu haber ne? O, Allah tarafından Allah’ın birliğine ve ahiret gününe inanmaya çağırarak için gönderilmiş elçi mi imiş? Hele o kıyamet haberi nedir? Ölümler dirilecek, herkese yaptığından sorulacakmış, öyle mi? diyorlar. Kimi "öyle" diyor, kimi "böyle şey mi olur?" diyor. Kimi de "acaba!" diye tereddüt ediyordu.³¹¹ "Ki onlar bu haberde ayrılığa düşmektedirler". Ayeti kerimesi kiminin inanarak, kiminin inkâr ederek, kiminin tereddüde düşerek o haber hakkında ihtilafı olduklarını anlatır. "Onlar onda ihtilaf ediyorlar. Ancak ihtilaf etmek, ilerde bir fayda veya zarar gelebileceği düşüncesiyle olacağından dolayı,

³⁰⁸ er-Razî, *Mefatihü'l-Ğayb*, XX, 31. Krş., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ani'l-Azim*, IV, 490; en-Nesefî, *Medarik*, II, 286.

³⁰⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur’an*, Matbaatu Mustafa’l Babi El- Halefi, Mısır, 1951, II, 136.

³¹⁰ Fuzulî el-Bağdadî, *Matlau'l-İ’tikad*, s.80.

³¹¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 210

gelecekte iyi veya kötü mutlaka bir sorumluluk günü geleceğini hissetmekten kaynaklanır ve bütün kavgalar bundan kopar. Birbirlerine soru soranların, ihtilaf edenlerin asıl farkları da o gün ortaya çıkar. Onun için "Hayır, öyle değil". Bu söz, onların ihtilaf ve inkârlarını red ve batıl inançlarının doğru olmadığını bildirerek, "İlerde bilecekler". Yani ilerde gerçek ortaya çıkacak ve o haberin doğru olduğunu görecekler. Vakti ve saati gelip aralarındaki ihtilafın çözüleceği, haklı ile haksızın ayrılacağı gün bütün şüpheler ortadan kalkacaktır.³¹²

Yazır, konunun bu yönünü başka bir yerde ise şöyle ele alır: Anlaşmazlıklar ebediyete kadar sürüp gidemez. Cenab-ı Allah, bunların insanların dünyada böyle ihtilafa düştükleri şeyler hakkında kıyamet günü kesin hükmünü verecektir. O gün, bütün bu anlaşmazlıkları hükme bağlayacaktır. Bu dünyada cerbeze ile safsata ile yalan ve şarlatanlıkla, sihir ve oyunla, baskı ve zorbalıkla ve daha akla hayale gelmez yollarla alınan ve verilen ve artık kesinlik kazanmış, hiç bozulmaz sanılan haksız hükümleri, Allah doğrusunu göstermekle ortaya çıkaracaktır.³¹³

Gerek inkâr edenlerin gerekse mü'minlerin her şeyi gizli yanlarıyla ayan beyan müşahede edip hakkıyla görebilecekleri yer işte bu ikinci hayat olacaktır. Kur'an, bu âlemi, insanın yalnız söz ve amellerinin değil, gizli maksat ve niyetlerinin de ele alınıp değerlendirmeye tabi tutulacağı bir gün olarak vafeder: "*O gün bütün sırlar ortaya dökülür*"³¹⁴

Yazır, ihtilaf edilen meselelerin insanlığın başladığı yıllardan itibaren ortaya çıktığını, kıyamete kadar süreceğini kiminin dalalet, kiminin şirk, kiminin de iman yolunu tuttuğunu belirtir. Âdemoğlunun kıyamete kadar ihtilafa düştüğü bütün hususlar Allahın yaratacağı âhiret âleminde ortaya çıkacaktır. Yazır, konuyu şu ifadeler içinde verir: İnsanlar aslında bir tek ümmetten başka bir şey değil idi. Yani ilk yaratılışta hepsi aynı hukuk ve aynı dine bağlı bir tek türden ibaret idi. Bugünkü gibi birbirini insan yerine koymayan çeşitli milletler ve cemaatler yoktu. "Yeryüzünde yürüyen hiç bir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar."³¹⁵ âyetinin de işaret ettiği gibi, hayvanların ve kuşların her türü kendine mahsus bir yaratılış kanununa bağlı bir ümmet olduğu gibi, insanlar da bir tek ümmet idi... Daha sonra ihtilaf ettiler, ayrılıklara düştüler. Bir kısmı tevhid i-nancını bıraktı, şirke geçti, sapıtmalar ve yoldan çıkmalar başladı. Türü türü mabutlar peşine düşüp, birbirleriyle niza ve vuruşmaya başladılar. Birbirlerine karşı hak hukuk tanımaz, her

³¹² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 211

³¹³ Yazır, *a.g.e.*, I, 462

³¹⁴ Târik 86/9.

³¹⁵ En'âm 6/38

zulmü reva görür çeşitli soylara, gruplara ve milletlere ayrıldılar. Öyle ki, başlangıçta bir tek tür olan insan soyu, hayvan türlerinden daha fazla sayıda cinslere bölündüler.³¹⁶

Yazır, konuya şu ifadelerle devam etmektedir: Rabbinden çıkmış bir karar olmasa idi. Yani "Rabbin kendi üzerine rahmeti yazdı, hiç şüphesiz sizi kesinlikle gelecek olan o günde bir araya toplayacak..."³¹⁷ (En'âm, 6/12), "Her ümmet için takdir edilmiş bir ecel vardır, işte o ecelleri geldiği vakit ne bir an ileri, ne bir an geri gidebilirler." (A'raf, 8/34) buyrulduğu üzere, her şeyden önce rahmeti gerektiren veya azaba müstahak olan her ümmete belli bir ecel takdir edip, her şeyin kesin çözümünü sağlayacak olan hükmünü kıyamet gününe tehir etmiş olmasa idi ve biraz önce geçen "Eğer Allah, insanlara, hayrı çarçabuk istedikleri gibi, şerri de çarçabuk vermiş olsaydı, elbette onlara hemen ecelleri gelip çatarı . Fakat Biz, Bize kavuşmayı ummayanları kendi hallerine terk ederiz, onlar da bocalayıp dururlar." (Yunus, 10/11) gibi daha önce alınmış ilâhî kararlar olmasa idi. Anlaşmazlığa düştükleri her konuda derhal ilâhî karar aralarında hükmünü icra ederdi. Allah'ın hükmü derhal icra edilirdi. Yani, haklıyla haksızı o anda ayıracak olan Allah'ın hükmü kesin şekilde derhal uygulanırdı. Allah'ın birliğine karşı küfür ve şirk ile ihtilaf çıkarıp esasen bir olan insanlığı dağınıklığa ve parçalanmaya düşürenlerin başlarına hemen kıyamet koparılıp gerekli cezaları verilmiş, hepsinin canı anında cehenneme tıklmış olurdu. Fakat ilâhî "kelime" öyle karara geçmiştir ki, Allah Teâlâ, insanlara kendilerinin acele ettikleri gibi belayı acele vermez, hemen cezalandırıp helak edivermez, Allah'la karşılaşmak istemeyen kâfirleri ecelleri gelinceye kadar, kendi taşkınlıkları içinde bir süre bırakır, onlar da bunu ihmal zannederek kalp körlüğüyle taşkınlıktan taşkınlığa, isyandan isyana yuvarlanır dururlar, durmadan azaplarını arttıracak fenalıklar yaparlar.³¹⁸

Bu malumatı verdikten sonra Müellifimiz, konuyu şöyle bağlar: Allah'ın birliğine karşı küfür ve şirk ile zulüm ve tuğyandan dolayı çıkan ayrılıklar ve anlaşmazlıklar öylesine korkunç boyutlardadır ki, bunun tabii sonucu ortaya çıkaracak tehlikeler düşünülürse, yeryüzünde beşeriyetin bir anda tepetaklak yıkılıp gitmesine yeter bir sebep teşkil ettiği anlaşılır.³¹⁹

Ayrıca insanların, sebeplerin gürültüsünden, vasıtaların karanlık perdelerinden kurtulup perdesiz bir şekilde, ilahî huzura çıkıp doğrudan doğruya kendi yaratıcısının,

³¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 37

³¹⁷ En'âm 6/12

³¹⁸ Yazır, *a.g.e.*, V, .37

³¹⁹ Yazır, *a.g.e.*, V, s.37

sahibinin, gerçek efendisinin kim olduğunu bilip görmesi de, ahiretin varlığını gerektiren bir diğer sebeptir.³²⁰ Nitekim meselenin bu yanına işaretle Kur'an'da şu ifadeler yer verilir:

“Sonra onlar gerçek mevlaları/efendileri olan Allah'a götürülürler..”³²¹.

İnsana verilmiş olan sorumluluk duygusu da ahiretin varlığına bir delildir. Yüce Allah insanı, iyi ile kötüyü, hayır ile şerri ayırt eden ve seçen bir varlık olarak yaratmış, bu seçiminden dolayı da sorumlu tutmuştur. İşte insanın belli davranışlardan sorumlu olması, bu sorumluluğun karşılığını göreceği bir hayatı ve yurdu gerekli kılmaktadır.³²² Bir ayette şöyle buyrulur: “ Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık. Bu inkâr edenlerin zannıdır. Vay o inkâr edenlerin ateşteki haline! Yoksa biz, iman edip iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlarla bir mi tutacağız? Veya (Allah'tan) korkanları yoldan çıkanlar gibi sayacağız?”³²³

Âhiret inancı insanı psikolojik olarak rahatlatır. Kendisine zulmeden ve kendisinden güçlü olan insanlara karşı yapamadığı mücadelenin hesabını, ahirette görmek ümidiyle rahatlar.

Hâsılı, gerçeklerin ortaya çıkacağı ve vicdanlarda saklı niyetlerin açığa vurulacağı bir günün olması zaruridir. Bu da ancak insanların ölümlerinden sonra bütünüyle yalnız Allah'ın hâkim ve kendisine başvurulacak merci olmasıyla mümkündür.³²⁴ Diğer bir ifadeyle, insanların dünyada halledilemeyen ihtilaflarının kesin bir çözüme kavuşturulması ve hasımların yüz yüze getirilmesi gerekir ki, bu da ancak, her şeyi en iyi bilen ve görüp gözeten Allah'ın huzurunda gerçekleşebilir.

B. AHİRETİN VUKÛ BULACAĞINI GÖSTEREN BAZI DELİLLERİN İLGİLİ ESERDE ELE ALINIŞI

Müellifimizin bu konu ile ilgili delillerini esas olarak iki başlık altında ele alacağız: 1. Kâinatın hikmetli yapısı, 2. Âlemde görülen İlahî hıfzın delaleti. Şimdi bunları sırasıyla görelim.

1. Kâinatın Hikmetli Yapısı

Yüce Allahın bir ismi de Hakîmdir. Hakîm, her şeyi en kısa yoldan, en faydalı, en kolay ve en güzel bir şekilde yaratan, boş iş yapmayan, her bir şeyde sayısız faydalar gözetten ve bunu yarattıkları üzerinde sayısız tecellilerle gösteren demektir.

³²⁰ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.163

³²¹ En'am 6/62.

³²² Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, s.329

³²³ Sad 38/ 27-8

³²⁴ Bkz.Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 550.

Celal sahibi yüce Allah, atomlardan güneşlere kadar her şeyde geçerli olan bir hikmet ve düzenlilik, adalet ve ölçüyle, hâkimiyetini gösteriyor. İşte böyle bir zatın âhiret hayatını yaratacağını bildirmesi ve daha güzel bir âleme geçiş olacağını söyleyip gerçekleştirmesinin en büyük delili hâkim ismidir.³²⁵

İnsanın engin bilgi ve istidatlarla donatılmış olması, onun sonsuz bir hayata namzed bir varlık olarak yaratıldığını göstermektedir. Bütün canlılar içinde en güzide ve gözde bir yeri olan ve adeta varlıkların odak noktasında bulunan insana, sahip olduğu akıl, his, şuur, irade ve ihtiyar gibi bütün bu üstün duygu ve kabiliyetler, ebedî âlemde ona lütfedilecek nimetlere layık olması için verilmiştir. Eğer bu böyle olmasaydı, insandaki mevcut bu idrak ve üstün kabiliyetler manasız ve abes olurdu.

Allah'ın hakîmâne iş yapmasını 'varlıkları layık oldukları maksat ve kemale yönelecek şekilde yaratması' olarak belirten Mutahhari, bu münasebetle şöyle der: Mesela, her tohum, kendi maksat ve kemaline doğru hareket halindedir. Kâinatta ele alacağımız her şey sürekli değişim ve hareket halindedir. Başka bir deyişle her şey geçici ve sona ericidir. Tabiatın her bir aşaması bir menzil mesabesindedir. Yani yol üzerinde bir duraktır. Bu duraklardan hiçbiri nihaî maksat değildir.³²⁶

Kâinatın hangi köşesine bakarsak bakalım her şeyi kuşatan bir gayenin hemen göze çarptığını görürüz. Hiçbir şey hikmetsiz ve gayesiz değildir. İlmin baş döndürücü bir hızla ilerlediği günümüzde maddenin en küçük parçaları incelenmekte, atomun bile sırlarına inilebilmekte, en küçük bir şeyin bile bir görevi bulunduğu anlaşılmıştır. Hele hele canlıların vücutlarına yerleştirilmiş olan maddi ve manevi organ, cihaz ve duyguların her biri nice hikmetlerle donatılmış ve gayeye hizmet edip durmaktadırlar.

İnsan vücudunu göz önüne getirdiğimizde bu hikmet, ölçü ve gayenin varlığını daha açık biçimde görürüz. Vücudumuza yerleştirilmiş organ ve duyuların gayesiz ve hikmetsiz olmamaları bir yana, bazen bir tek organa yüzlerce gaye yüklenmiştir. Bin bir çeşit yiyeceğin tadını alıp değerlendirme görevi şu küçücük dilimize verilmiş, bunun yanında aynı organımıza sayısız kelimeleri şekillendirme görevi yüklenmiştir. Karaciğerimizin yüzlerce görevinin bulunduğu tıp ilmince ispatlanmış bulunmaktadır.

Bir atomun parçalarına sayısız görevler yükleyen, insan vücudundaki her bir organı sayısız görevlerde istihdam eden yüce yaratıcı, hiç şu uçsuz bucaksız kâinatı hikmetsiz ve

³²⁵ Mutlu, *Ölümden Sonra Diriliş*, s.51

³²⁶ Mutahhari, *Kur'an'da İnsan İman ve Ahiret*, s.258-9.

gayesiz yapar mı? Müthiş birer cisim olan sayısız yıldız, gezegen ve nebulaları boş yere yaratır mı?³²⁷

Allah, gerek bu âlemi yoktan var edip günlük tabiat olaylarını tanzim ederken, gerekse insanı yaratıp sorumlu tutarken son derece hikmetli bir iş yapmıştır. bu alemin yaratılıp yokluğa terk edilmesi, insanın mükellef kılınıp bir takım vaad ve uyarılara muhatap tutulduktan sonra bunların sonuçlarının gerçekleştirilmemesi, iyi ile kötünün aynı muameleye tabi kılınmaları ise, hikmete aykırı ve abestir. Binaenaleyh, tabiatta görülen ve Allahın bildirdiği ilahi hikmet, âhiret hayatının varlığını ispat etmektedir.³²⁸

İşte gerek küçük ve gerekse büyük âlemde göze çarpan bu umumi hikmet, âhiret varlığına en açık delildir.³²⁹

Varlığın özünü oluşturan ve her şeyin kendi yardım ve hizmetine adeta seferber edildiği insanın boş yere yaratılıp rasgele bırakılması mümkün değildir. Diğer bir ifadeyle insanları boş yere yaratmayan Allah, elbette onları rasgele bırakmayacaktır. Bu cümleden olarak, beşer için yeniden dirilişin gerekliliğini ve bunun kat'iyetini ifade sadedinde Kur'an, şöyle der: *“Bizim sizi boş yere bir oyun ve eğlence olarak yarattığımızı ve sizin bize döndürülüp getirilmeyeceğinizi mi, zannettiniz?”*³³⁰; *“İnsan başıboş bırakılacağını mi zanneder?”*³³¹

Cenab-ı Hakkın sonsuz hikmeti açısından İslâm âlim ve düşünürlerinin üzerinde çokça durduğu bir mesele de, insanın diğer tüm canlı varlıklardan üstün olması hususudur. Şöyle ki, Yaraticı'nın insanı acip ve bedî hikmetlerle mükemmel olarak var ettikten sonra, onu yeme-içme ve neticede dağılmaya yüz tutma gibi hayvanata has olan müşterek bir muameleye tabi tutması hatta onu, hayvanların dahi yaşamadığı birçok meşakkatlere maruz bırakması bir şuarsuzluk olur ki, O, böyle bir abesi işlemekten münezzehtir.

Keder, ızdırap ve meşakkatlerle dolu bir dünyada yaşayan bir insan için bu hayattan başka varılacak başka bir yer olmasa veya bu hayattan sonra insan için gıpta edilecek üstün bir durum bulunmasa, hayvanların en bayağısının durumu, insanların durumundan daha iyi olmuş olurdu. Eğer insan için bir ahiret hayatı bulunmasaydı, o zaman insanın derece ve mertebe bakımından bütün canlılardan daha âdi olması lazım gelirdi. Şöyle ki, insan kendisinde bulunan akıl sebebiyle geçmiş ve geleceğini devamlı surette düşünmektedir. Dolayısıyla o, çoğu zaman geçmişin hüznüne ve geleceğin endişe ve korkularına kapılır. Bu

³²⁷ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.174

³²⁸ Bebek, *Maturidinin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı*, s.8

³²⁹ Hatip ,Abdulaziz, *Dünya Ötesi Yolculuk*, Gençlik y. İst. 1994 s.132

³³⁰ Zâriyat 51/56.

³³¹ Kıyamet 75/36.

itibarla, uhrevî bir mutluluğun olmaması, insanın mahlûkat içinde en bedbaht bir varlık olmasını netice verir ki, bu da, mutlaka bir ahiret yurdunun olmasını gerektirir.³³²

Şayet ahiret olmazsa şu var olan ve görülen muvazene, devamsızlık cihetiyle bir anlamsızlığa düşecektir ki, bu doğru olamaz. Çünkü yaratılmış olan hiçbir şeyde abes yoktur, her şey hikmet sahibi bir sanatkârın icraatına delalet etmektedir. Öyleyse, hiçbir işinde abes bulunmayan Cenab-ı Hakk'ın bariz hikmeti, varlığın devamını gerektirir.³³³

Allah, insanın başlangıcının nasıl olduğunu beyan ettikten sonra onu birçok tekliflerle yükümlü kıldığını hatırlatıyor. Biz bu yükümlü mükemmel mahlûkun mü'min ve kâfir diye ikiye ayrıldığını görüyoruz. Bunlar için bir hesap ve ceza gününden bahsediliyor ki bu da rabbimizin hikmetinin bir gereğidir. O hüküm verenlerin ve hikmet sahiplerinin en iyisidir.³³⁴

İnsan gibi - akı, ruhu, kalbi, iradesi ve şuuruyla diğer varlıkların tümünden ayrılan - bir şerefli yaratığı akıbet açısından, bir ot veya bir böcekle aynı zannetmek, belahatin zirvesi olsa gerektir. Diğer bir ifadeyle, insanla mezkûr varlıkların bağlı olduğu *hayat-ölüm* kurallarını, birbirinin aynı zannetmek insana reva görülebilecek en büyük kötülük olacaktır. Öyleyse, insanın sonu yokluk ve hiçlik olamaz. Bütün varlık içinde en seçkin yaratık olma vasfına ve liyakatine sahip olan insan, bir daha dirilmemek üzere ölüme mahkûm zavallı bir varlık olamaz.³³⁵

Müfessirimiz bu başlıkla alakalı olarak önemli açılımlarda bulunur. Bu cümleden olmak üzere o dünya hayatının ancak ahireti kazanmaya yönelik bir değere haiz olduğunu, başıboş olmadığını, bu dünya hayatından sonra da âhiret âleminin yaratılmasının yüce Allahın hikmeti gereği olduğunu ve ancak âlemin bu şekilde tam bir hüviyet kazanabileceğini ifade eder.³³⁶

Yazır'a göre, Allah'a iman etmek aklın başıdır. Akıl herhalde bir kaynak, bir başlangıç noktası, bir tutamak arar. Onu Hakk'ın izzetine teslim edip O'nun sağlam kulpuna yapışmalı, hikmetine uymalıdır. Din ve imanın hikmet düzeni üzere ne büyük meyveler vereceği ve imanın esaslarından olan öldükten sonra dirilme ve hayat vermenin bütün çeşitleriyle mümkün ve meydana geleceği, hayatın yürümesinin bununla mümkün olduğu, ebedî hayatın da bununla olacağı ve her dirilmede ikinci hayat, birincinin meyvelerini taşıyacağından, sonsuz gelecekte ahiret mutluluğu hayatı, dünyadaki kazançların Allah'ın hikmeti ile, onun sonucu, meyveleri gibi ortaya çıkıp gideceği ve dolayısıyla dirilme gününde, ancak ilâhî izzet

³³² Razî, *age.*, XVII, 22.

³³³ Tatlısu, A. Osman, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, Yağmur yay., ist., 1982, s.230.

³³⁴ Yıldırım, *Ahiret Alemi ve Safhaları*, s.14

³³⁵ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.175

³³⁶ Yazır, *Makaleler I*, s. 37-38

hâkim olurken, insanların birinci hayatta din konusu olan kendi istekleri ile yaptıkları fiilleri de hikmet gereği, daha önce geçen normal sebeplerden olacağı ve herhalde insanlar için ahiret sebepler âlemi değil, sırf bir neticeler âlemi olabileceğinden, onların âhirete, ahirette değil, ancak dünyada Allah'ın emri ile hükmedebilecekleri ve bunun için, "Ne alışverişin ne dostluğun, ne de iltimasın söz konusu olmadığı." (Bakara, 2/254) özelliğinde olan o dirilme günü gelmeden, isteğinizle o sağlam kulpa yapışıp Allah yolunda "infak" (harcama) ve mücâhede (cihad) ile Allah'a dönenlerin Allah'ın dostluğu ile karanlıklardan ışığa, kesin ölümden ebedî hayata nasıl geçecekleri ve bunları yapmayıp tağutların ellerine düşenlerin nefislerine pek büyük bir zulüm yapmış olacakları öteden beri, Hakk'ın delilleriyle hem haber verilmiş, hem ispat edilmiş, hem de bu hikâyelerle akıllılar tam anlamı ile aydınlatılmışlardır.³³⁷

Hamdi Yazır, bu hususu gece ile gündüzün birbirlerini münavebeli takip edişleri açısından da delillendirme yoluna gider: Gece ile gündüz O'nun âyetlerinden, varlık ve kudretinin, ilim ve hikmetinin delillerinden ve alametlerindedir. Âlemdeki bu olaylar zamanın akışındaki bu değişiklikler, gösterir ki, yaratıldıkları beyan olunan yeryüzü ve seması ile bu âlem bir kararda, bir tabiatta durup kalmaz, ân'dan ân'a, halden hale değişir, bugünü yarın izler; bu şekilde bütün bu değişiklikler yaratıcısının yaratmasını ve kudretini ve bu dünyanın bir âhireti bulunduğunu gösterir. Gaflet etmemek gerekir ki gece ile gündüzün bu hatırlatılmasında mağrurlara bir korkutma ve uyarı, kederli ve üzgünlere bir teselli vardır.³³⁸

Yazır, ilahi hikmeti gösteren başka bir örnek olarak da şuna işaret eder: Sizin yaratılışınızda da ve üretilen hayvanlarda da yani Allah'ın bir hayvandan birçoklarını çeşitlendirerek ve çoğaltarak üretilen hayvanlarda da kesin bilgi edinecek kimseler için âyetler vardır. Hayvanlarda organların oluşmasında, beslenmesinde, gelişmesinde, doğurma ve üremesinde ve böyle ilkel bir hücreden başlayıp olgunlaşıp, çeşitlere ayırarak üremesinde ve organların vazifelerinde ve özellikle insan kısmında ortaya çıkan hayat hadiseleri, her çeşidin ve hatta her kişinin değişmelerinde gösterdiği olgunlaşma safhaları itibarıyla yalnız fizik ve kimyayı organik olmayan olaylarından çok daha olgunlaşmış olan ve dolayısıyla yaratan Allah Teâlâ'nın kudret ve hikmetine delâlet etmede daha kuvvetli ve daha açık olduğu ve bir de iç ve dış dünyayı birleştirici bulunduğu için bunlar kesin bilgi âyetleri olarak gösterilmiştir. Demek ki hayvanların güzel bir sınıflandırması ve insan yaratılışının

³³⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, II, 266

³³⁸ Yazır, *a.g.e.* VII, 209

incelenmesi ile kapsadıkları âyetleri, hikmetleri ortaya çıkarmaya çalışmak da inandırmak isteyenlerin vazifelerindedir.³³⁹

Gece ve gündüzün değişmesinde veya birbiri arkasından gelmesinde ki zamanın gidişini, ömürlerin geçişini gösterir. Ve Allah'ın gökten indirdiği rızıkta yani rızka sebep olmak itibariyle hem kudret ve hem rahmet yönünden âyet (delil) olan yağmur ve karda indirip de onunla yeryüzüne hayat vermesinde, hayatın ilk alâmeti olan bir haz duyma neşesiyle toprağı deprendirip türlü türlü bitkiler, ekinler, meyveler yetiştirmesinde hem de o yeryüzünün ölümünden sonra, hayattan bir iz kalmayıp gelişme kuvveti tükendikten, otlar kuruyup ağaçlar meyvelerini döktükten sonra ve rüzgarları çevirmesinde akıl edecek bir toplum için ibretler vardır. Zamanın akışını ve ömrün geçişini, o zaman ve yer üzerinde Allah Teâlâ'nın doğrudan doğruya tasarruflarını gösteren bu değişimler, her değişimde bir âhirete doğru gidildiğini ve temsil tarzında yapılan karşılaştırma yoluyla ölümden sonra tekrar dirilmeyi ifâde ettiğinden dolayı bu âyetlerde bilhassa ilahi hikmetleri görebilecek olan aklın, akli güzel kullanmanın önemi açıkça ifâde edilmiştir.³⁴⁰

Yazır, yüce Allahın hikmeti gereği bu âlemi yüce Allahın zatının kutsiyetine uygun olarak tanınabilmesi için yarattığını ve buna uygun olarak inananlara mükâfatı, inanmayanlara ise ceza vermek için âhret âlemi yaratacağını şu ifadeler içinde belirtir: Evet o öyle Kuddûs ki Aziz; çok izzetli, kudsiyeti sarsılmaz, kudretine yetişilmez, ezelden vasıflandığı kuvvet ve yüceliği hiç bir suretle mağlub edilmez. Kutsal şânına saldırıda bulunanların; mülküne leke sürmek, hakkına tecavüz etmek ve şirk koşmak isteyenlerin cezasını verir, şiddetli intikamıyla mağlub ve perişan eder. Bununla beraber Hakîm'dir. Yaptığını nizam ve hikmetle sağlam yapar. Kutsallık ve yüceliğine zıt olan şirk ve küfür gibi durumlara bazen meydan verip zalimler, fasıklar, haksızlar ve ahlâksızlara zaman tanıyor, yüze çıkarıyor gibi görünürse de onlarda da nice hikmetleri vardır. Öyle olmasaydı Hakk'ın kutsallık ve yüceliği bilinmez, ilâhî üstünlüğün boyutu anlaşılmazdı. Böylece de o zalimler büyük cezalara müstahak olmaz ve müminleri daha yüksek fazilette sevab ve derecelere ulaştıracak olan şeylerin hikmeti kalmazdı.³⁴¹

Yazır, mülk suresinde geçen “ O sizi imtihan için ölümü ve dirimi yarattı” ayetiyle ilgili şu hususlara dikkatleri çeker: bu ayet mülkün bazı hükümleriyle kudretin bazı izlerini açıklamak ve bunların hikmet ve maslahat (keyfiyet) kanunları üzerinde cereyanıyla büyük ve önemli gayelere ve neticelere yönelik bulunduğunu izaha başlamak anlamındadır. Demek ki

³³⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 305

³⁴⁰ Yazır, *a.g.e.*, VII, 305

³⁴¹ Yazır, *a.g.e.*, VIII, 295

bir hayatın arkasından ölümün ve onun arkasından diğer bir hayatın karşıt olarak yaratılması, insanların bu ikisi arasında iyi bir çalışma gayretiyle Allah'ın mülkünde güzel bir işçi, yüksek bir görevli olmak üzere yarış için bir imtihan meydanına çıkarılmaları hikmetine, bu da hayattan hayata, güzellikten güzelliğe bir yükseliş nizamı ve en güzel amellere daha güzeliyle mükâfat vererek ileride bambaşka bir hayata ulaştırılmaları gayesine yöneliktir.³⁴²

Bütün bunların yanı sıra Yazır, bu konu ile ilgili şu hususa da dikkatleri çeker: Hem göklerde ve yerde kim varsa, hep O'nundur; O'nun mülküdür. Hep O'na boyun eğmişlerdir. Yani gönlüyle itaat etmek istemeyen kâfirler bile istemeyerek de olsa sonunda O'na boyun eğmek zorunda kalırlar. Kesin hükmüne karşı gelemmezler. Ve işte O'dur o yaratmayı ilkin yapan, sonra onu döndürüp tekrar yapacak olan ki o, O'na daha kolaydır. Yani yeniden yapmak, ilkin yapmaktan daha kolaydır. Çünkü normal olarak bakıldığı zaman, önceki tabiatın aksine iken, ikincisi tabii olmuş olur. Göklerde ve yerde en yüksek şeref ve şan da O'nundur. Tam kudret, sonsuz hikmet, yaratıcılık, ilâhlık gibi en yüksek nitelikler ancak O'nundur. "Kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır." Ve O öyle aziz, öyle hakimdir. Öyle yüksek, şanına yetişmek ihtimali olmayan güçlü ve yaptığını hikmet ve menfaat ile sağlam yapan hikmet sahibidir.³⁴³

Müellifimiz, ayrıca kâinat nizamından hareketle şu ifadelerle yer verir: Üzerinizde her türlü güzel süslemelerle dolu yükseltilmiş bir tavan halinde yükselip duran gök ve altınızda ince menfaatlerle dopdolu, kurulu bir beşik gibi döşenmiş olan yer ve aralarındaki harika yaratıklar, gönülleri oyunda olan ve Rahmân'ın ihtar ve öğütlerini eğlence yerine koyan o zalimlerin hayal etmek istedikleri gibi oyuncak değildir. Hakkı tanımak ve ebedî hayat yolunda yüksek menfaatlerinden istifade edilmek üzere hak ve hikmetle yaratılmış Allah'ın kudretinin göstergesidir. Eğer bunlar yalnız insanların dünya hayatı için yaratılmış olsaydı "dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir." (Muhammed, 47/36) âyetinin mânâsı gereğince bir oyun ve eğlenceden ibaret olması lazım gelirdi.³⁴⁴

Dünyaya anlam kazandıran ahirettir. Zira harekete anlam veren maksattır. Ebedî olan ahiret âlemi olmasaydı dünyanın gerçek maksat diyebileceğimiz nihaî bir maksadı olmazdı ve her şey gezip dolaşma cinsinden boş yere bir dönüp durma olurdu. Cenab-ı Hakk, varlığı kendisi için bir oyun ve eğlence olsun diye yaratmadığını ve böyle bir şeyin O'nun şanına da uygun düşmeyeceğini belirtir.

³⁴² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili.*, VIII, 485

³⁴³ Yazır, *a.g.e.*, VI, 469

³⁴⁴ Yazır, *a.g.e.*, VI, 37

Yazır, Kuran-ı Kerimin farklı yerlerinde çok defa kâinatın başıboş olmadığını, boş yere yaratılmadığını, bir nizam, düzen, ahenk ve intizam içinde olduğunu, ayrıca kâinatın tümünü içine alacak şekilde bir hikmetli yapıya sahip olduğunu ifade eden ayetler bulunduğunu belirtir. Bu ayetlerden bazıları şunlardır:

*“O Rabbin ki, (varlığı) yaratmış (ve) ona düzen vermiştir. Ve ona (bir plan ve hedef) takdir etmiştir, (sonra o hedefe varmak için ona) yol göstermiştir.”*³⁴⁵

*Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık.*³⁴⁶

*“Elbette biz göğü, yeri ve bunların aralarında olan varlıkları, oyun ve eğlence olsun diye yaratmadık. Eğlenme dileseydik, nezdimiz de eğlenecek çok şey bulurduk! (Faraza) yapacak olsak, öyle yapardık.”*³⁴⁷

“Allah O’dur ki gökleri, görebileceğiniz bir direk olmadan yükseltti, sonra arş üzerine istiva etti (bütün mülkünün yönetimine hâkim oldu, her şeyi düzenleyip yönetti), güneşi ve ayı iradesine boyun eğdirdi. Hepsi belli bir süre için akıp gitmektedir. (İşte yaratma) işini (böyle) düzenler, ayetleri ayan-beyan açıklar ki, Rabbinizle karşılaşacağımıza yakînen inanasınız.”

348

Müellifimiz, bu ayeti kerimede geçen kâinat nizamından hareketle şunları ifade eder: Üzerinizde her türlü güzel süslemelerle dolu yükseltilmiş bir tavan halinde yükselip duran gök ve altınızda ince menfaatlerle dopdolu, kurulu bir beşik gibi döşenmiş olan yer ve aralarındaki harika yaratıklar, gönülleri oyunda olan ve Rahmân'ın ihtar ve öğütlerini eğlence yerine koyan o zalimlerin hayal etmek istedikleri gibi oyuncak değildir. Hakkı tanımak ve ebedî hayat yolunda yüksek menfaatlerinden istifade edilmek üzere hak ve hikmetle yaratılmış Allah'ın kudretinin göstergesidir. Eğer bunlar yalnız insanların dünya hayatı için yaratılmış olsaydı "dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir."³⁴⁹ âyetinin mânâsı gereğince bir oyun ve eğlenceden ibaret olması lazım gelirdi.³⁵⁰

Kur'an, bunca işaret ve işaretçilere rağmen insanların birçoğunun, Rablerinin huzuruna hayatlarının hesabını vermek üzere çıkacaklarını inkâr etmelerini ayıplayarak şöyle der:

“Onlar azıcık olsun kendi başlarına kalıp düşünmediler mi ki, Allah gökleri ve yeri ve onların arasındaki bütün varlıkları gerçek bir gaye ile ve belirli bir vadeye kadar yaratmıştır.

³⁴⁵ A'lâ 87/2,3.

³⁴⁶ Sâd 38/27

³⁴⁷ Enbiya 21/16,17.

³⁴⁸ Rad 13/2.

³⁴⁹ Muhammed 47/36

³⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*,. VI, 37

(Böyle olduğu halde) insanların birçoğu Rablerine kavuşmayı ciddi ciddi inkâr etmektedirler.”³⁵¹

Yazır, bu ayette şöyle bir hitabın bulunduğunu söylemektedir: Ve kendi nefislerinde (içlerinde) hiç düşünmediler de mi? Yani niye ilerisini düşünmüyorlar? Bu dünya hayatının gelip geçici olduğuna ve bunun bir sonu, gerçek ve değişmez bir ahireti olduğuna bütün gökler ve yer delâlet edip dururken kendi kendilerine vicdanlarında yahut kendi nefisleri hakkında niye bir düşünüp de bilmiyorlar ki, Allah, o gökleri ve yeri ve ikisinin arasındakileri başka türlü değil. Ancak hak ile ve müsemma bir ecel, -yani belirli bir süre ile- yaratmıştır. Yani aşağıda ve yukarıda ve bütün bunların aralarında bulunan kâinattan hepsinin bir ömrü, belirli bir süre ile bir eceli, bir sonu vardır. Bununla beraber hiçbir boşuna yaratılmamış, her biri sabit ve bâki bir Hakk'a delâlet etmek üzere gerçek bir yön, gerçek bir hikmetle yaratılmıştır. Onun için hepsi "Allah'tan başka her şey helâk olacaktır." (Kasas, 28/88) âyetinin ifadesince bu dünyanın fani (geçici) olup, sonunda Allah'ın huzuruna gidilen bir ahiret bulunduğunu anlatmaktadır.³⁵²

Hâsılı, varlık, tabiat ve dünyanın sınırlı kalıbında mahsur bırakılmış ve bunlarla sınırlanmış değildir.³⁵³ Kur'an'ın ifadesiyle ilk gün mesabesindeki dünyayı son gün mesabesinde olan ahiret takip edecektir. Diğer bir deyişle yaratılışında bir abes, işleyişinde bir tesadüf olmayan varlığın sonu da, bir belirsizlikle neticelenmeyecek ve bu var oluş, içindeki insanlarla beraber ahiret hayatı şeklinde devam edecektir.³⁵⁴

Âlemdeki bütün varlık ve alametler, ondaki değişiklik ve gelişmelerin bir kemale doğru olduğunu gösterir. Yani bütün bu hareket ve devirlerin gayesi, noksanlıklardan kemale doğru terakki seyrini tamamlamaktır. Şu anda müşahade ettiğimiz nizam, varlık silsilesinin son nizamı değildir. Mutlaka başka bir nizama dönüşecektir. Varlık, kemâlâtını bitirdikten yani en yüksek seviyeye ulaşıp yapı itibarıyla daha bir üst seviyeye ulaşma imkânı kalmayınca nizamı bozulacak ve yeni bir hayata layık bir nizam gelecektir.³⁵⁵ Bu kemal de ancak yüce Allahın ebedi olarak kalınacak olan bir âlemi yaratmasıyla teşekkül edebilir.

Bu hususu insan bazında ele alan Rağıb el-İsfahanî ise şöyle der: “İnsan dünyada bulunduğu sürece yumurta içinde bulunan bir civciv gibidir. Civcivin kemali, yumurta kabuğunun kırılıp onun o kabuktan kurtularak geniş dünyaya kavuşması ile olduğu gibi, insanın gerçek kemali de bu maddi kafesten ayrılmasıylaadır. Eğer bildiğimiz şu ölüm

³⁵¹ Rum 30/8.

³⁵² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VI, 458-9

³⁵³ Mutahhari, *Kur'an'da İnsan-İman ve Ahiret*, s.260.

³⁵⁴ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.166

³⁵⁵ Mevdudî, *İslâm Medeniyeti*, s.175-188; Mutahhari, *Kur'an'da İnsan, İmân ve Ahiret*, 257-260.

olmasaydı, insan kemale eremezdi. O halde insanın kemali için ölüm ve başka bir dünya zaruridir.”³⁵⁶

Görüyoruz ki, bu dünya kemalsizdir; geçici, devamsız, kararsız ve değişkendir. Âlemlerin Rabbi yüce Allah’ın ebedî ve muhteşem rubûbiyeti, muazzam ve kuşatıcı hâkimiyeti böyle bir dünya üzerinde kurulamaz ve duramaz. Demek ki, O’na layık daimî, kararlı, zevsalsiz, mükemmel ve muhteşem başka bir diyar gerekir. O halde Yüce Allah’ın başka bir bâkî memleketi vardır ve insanı onun için çalıştırmaktadır.

Kur’an birçok yerde dünya hayatının devamsız olduğunu yani yıkılıp bozulmaya mahkûm bir hayat olduğunu³⁵⁷ ifade sadedinde onun ‘bir oyun’dan ibaret olduğunu, onu takip eden hayatın ise, daha mükemmel bir hayat olduğunu dikkatlerimize şöyle arzeder: ³⁵⁸.

*“Dünya hayatı yalnız bir oyun ve eğlencedir. Ahiret yurduna (gelince), işte gerçek canlı (daimî ve mükemmel olan hayat) odur. İnsanlar (bu gerçeği) keşke bilmiş olsalardı.”*³⁵⁹

Allah’ın hakîmane iş yapmasını ‘varlıkları layık oldukları maksat ve kemale yönelecek şekilde yaratması’ olarak belirten Murtaza Mutahhari bu münasebetle şöyle der: Mesela, her tohum, kendi maksat ve kemaline doğru hareket halindedir. Kâinatta ele alacağımız her şey sürekli değişim ve hareket halindedir. Başka bir deyişle her şey geçici ve sona ericidir. Tabiatın her bir aşaması bir menzil mesabesindedir. Yani yol üzerinde bir duraktır. Bu duraklardan hiçbirini nihâî maksat değildir.³⁶⁰

Bu cümleden olarak Kur’an, hiçbir şeyin aynı halde kalmadığına ve insanın içinde yaşamakta olduğu kâinatta her şeyin devamlı bir hareket ve tekemmül sürecinde bir amaca doğru seyrettiğine³⁶¹ şu ayetiyle dikkat çeker:

*“O inkârcı, Rabbine hiç mi hiç dönmeyeceğini zannetti. Hayır, rabbi onu (o haliyle) mutlak surette görmektedir. Akşamın alaca karanlığına, geceye ve gecenin (içinde toplayıp barındırdığı) şeylere ve dolunay şeklini alan aya kasem ederim ki, siz mutlaka tabakadan tabakaya yükseltileceksiniz.”*³⁶²

İnsanın ve insanlığın kemali, âhirete iman olmadan mümkün olamaz. Toplumsal huzurun ve ferdin saadetinin âhiret inancına bağlı olduğunu bize saadet asrının örnek toplumu öğretti. Hiçbir ahlakî kural tanımayan, hak ve hukukun değil; gücün egemen olduğu, güçlünün hep haklı olduğu, kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü, faizin ve her türlü haksız

³⁵⁶ İsfehanî, *Tafsîlu’n-Neş’eteyn*, s.200.

³⁵⁷ Bkz., En’am 6/32; Muhammed, 47/36; Hadîd, 57/20.

³⁵⁸ Çantay, Hasan Basri, *Dünya Umurunda Ahiret İmanın Tesiri*, Sebülürreşat, C.1 sy.18, s.276

³⁵⁹ Ankebut 29/64.

³⁶⁰ Mutahhari, *Kur’an’da İnsan İman ve Ahiret*, s.258-9.

³⁶¹ Seyyid Abdullatif, *Kur’an’ın Zihnî İnşası* (Çev.: Kürşat Atalav), Pınar yay., İst., 1995, s.88.

³⁶² İnşikâk 84/14-19.

kazancın normal sayıldığı, ezmeyene ezilmekten başka bir seçenek tanınmadığı cahiliye toplumundan dünya tarihinin ender şahit olduğu faziletli bir toplum çıkarılmasında, âhiret inancının payı sanıldığından da daha büyüktür.³⁶³

Ayrıca her nefis, sınırsız lezzetlere meftun olarak yaratıldığı gibi aynı zamanda - sonsuz mertebeleri ve nihayetsiz gayeleri bulunan- kemal derecelerinin belirli bir noktasında durmaksızın, devamlı terakki edebilecek bir fitratta yaratılmıştır.³⁶⁴ Bu terakkinin devamı ise, ancak ölümden sonra gerçekleşecek -saadetin zirvesinde olacağı- ikinci bir hayatla mümkündür.³⁶⁵

Zira hakîm birisinin yaptığı bozması, ancak bozmanın hikmetinden daha üstün bir sebep bulunduğu olur. Öyleyse koyduğu kanunlarla varlığı bir nizam ve intizam içinde, kemale sevkeden hikmet sahibi Allah da, daha düşük veya denk bir sebeple yaptığını bozmayacaktır.³⁶⁶ Yani görünürdeki bu zeval, daha üstün bir sebep lehine vukû bulacaktır.

Hasılı, varlıkta meydana gelen inkişaf ve değişmeler, bu kevnî düzenin yıkılıp yerine bu hayatın ötesinde, kemalin nihayet derecesinde daimî bir hayatın kurulacağını göstermektedir.³⁶⁷

2. Âlemde görülen İlahî hıfzın delaleti:

Bu âlemde görülen hıfz ve muhafaza da, ahiretin vukû bulacağına ayrı bir delildir. Bilindiği gibi Cenab-ı Hakk'ın bir ismi de Hafîz'dir. Hafîz ismi yapılan bütün işleri muhafaza etme, her şeyi belli bir vakte kadar her türlü tehlikelerden saklayıp gözetme, kontrol etme manalarını ifade etmektedir. Allah (c.c.), insanların iyi veya kötü konuştukları bütün söz ve sesleri eksiksiz olarak muhafaza etmektedir. Bu husus Kur'an'da şöyle belirtilir: “*İnsanın ağzından çıkardığı her sözün yanında hazır bir gözcü vardır.*”³⁶⁸

Konuşulan sözlerin yanı sıra, insanın bütün hareketleri de kaydedilmektedir. Kur'an kişinin kıyamet gününde bütün hareketlerinin mükemmel bir film şeridi gibi önüne serildiğinde duyacağı teessürü bize şöyle aktarır: “*Vay halimize! Bu nasıl bir kitaptır ki, büyük küçük dememiş hepsini sayıp dökmüş.*”³⁶⁹

İçinde yaşadığımız bu âlemde her şey zayi olmadan ve kaybolmadan muhafaza edilmektedir. Her bir canlıyı karakterlerinin en ince teferruatına kadar kromozomlarında muhafaza eden böyle bir Hafîz, insan gibi varlığın odak noktası ve yeryüzünün halifesi bir

³⁶³ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.169

³⁶⁴ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s.138.

³⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IX, 355.

³⁶⁶ Elmaî, *Kur'an'da Tartışma Metodları* s.374.

³⁶⁷ Yazır, *Makaleler I*, s. 85

³⁶⁸ Kâf 50/18.

³⁶⁹ Kehf 18/49

değeri öldükten sonra elbette yokluğa terk edip zayi etmeyecektir; toprağa atılan bir tohum gibi, başka bir âlemde ona has bir hayat lütfedecektir.³⁷⁰

Ağaç çiçek ve otların türlü türlü tohumlarından bir avuç alıp karanlıkta basit cansız bir toprağa gömelim. Sonra da eşyayı fark etmeyen, nereye çevrilse oraya giden bir su ile sulayalım. Daha sonra senelik dirilişin meydanı olan bahar mevsiminde gelip baktığımızda, son derece karışık ve birbirine benzeyen o tohumcukların Hafız isminin tecellisi altında mükemmel bir itaat ile hatasız olarak Fatı-r Hakim'in tekvini emirlerini yerine getirdiğini görürüz.³⁷¹

Modern ilim, insanların söylediği sözlerin yok olmayıp fezanın derinliklerinde muhafaza edildiğini söylemektedir. Sesin meydana getirdiği dalgalar ilk meydana gelişinden sonra ebediyen fezada kalırlar. Nazarî olarak bu sesleri tespit etmenin ve gelecekte de bu tespitin gerçekleşmesinin mümkün olduğu, bilginler tarafından ifade edilmektedir. Bunun için bir alet icad edilmesi durumunda mazideki sesleri gelecekte dinlemek bir gerçek olacaktır. Ayrıca, aydınlıkta ve karanlıkta ferdî veya toplu olarak yaptığımız bütün hareketlerin şekiller halinde fezada mevcut olduğunu; herhangi bir kimsenin hayatı boyunca yapmış olduğu bu hareketlerin istenildiği anda bir araya getirilmesinin mümkün olduğunu da, pek çok alim ileri sürmektedir.³⁷²

Yazır, yüce Allahın emrinde olan, gerek hayra ve gerek şerre dair, ağızından ne çıkarırsa herhalde yanında bir murakabeci, ne yaptığını ne söylediğini gözetken bir murakabın hazır olduğunu belirtir. Hiçbir dediğini kaçırmadan kaydederlerken Allah ona her yakından daha yakındır. Bu sırada insanın nefsinde onların da bilemeyecekleri gizlilikleri bilir. Dilediği tesiri yapabilir. Şu halde o meleklerin zapt edip kayda geçmesi onun ihtiyacından değil kulların geleceği için hikmete bağlıdır. Allah Teâlânın öyle melekleri vardır ki kulların fiillerini gerek hayır gerek şer, gerek onların dışında olsun, gerek söz olsun, gerek amel, gerek itikat, gerek niyet olsun, gerek azim, gerek karar verme, hepsini yazarlar. Allah Teâlâ onları onun için seçmiştir. Gerek kasten ve bile bile işlesinler gerek dalgınlıkla ve unutarak yapsınlar, gerek sağlıklarında meydana gelsin, gerek hastalıklarında, işlerinden hiçbir şeyi ihmal etmezler. Nakil ve rivayet âlimleri böyle rivayet etmişlerdir. Biz ortaya çıkan her fiil ve sözün yazıldığı, gizli kalanlardan yazılmayanlar bulunduğu, bununla birlikte hafızaya geçenlerin yazılmış demek olduğu görüşündeyiz. Sonra burada âyetin ifade üslubuna dikkat edilirse bu tesbit ve kontrol altında insan gıyabında biyografisi yazılan bir şahıs durumunda

³⁷⁰ Öztürk, *Kuranda Ahiret*, s.177

³⁷¹ Çelik, *Kur'an'ın İnkna Hususiyeti*, s.113

³⁷² Vahidüddin Han, *el-İslâm Yetehaddâ*, s.130-3.)

değil, ya sorgulayan birinin huzurunda ifadesi kaydedilen ve gönlünden heyecanlar ve vesveseler geçen bir suçlu yahut ölmek üzere bulunup başı beklenen bir hasta gibi tasvir edilmiş ve öyle bir anda gerek korku ve gerek ümit açısından Allah Teâlâ'nın ilmi ve yakınlığı anlatılmıştır.³⁷³

Müellifimiz, İnsanın her amelinin hızf edildiği ve Allahın mutlaka buna göre muamelede bulunacağı, hemen sonra ki ayette de hıfzedilenlere göre iyilerin mükâfat kötülerin cezasını göreceğini belirtir. Bu nükte iledir ki buradan ölüm ve âhirete geçilerek buyruluyor ki Ve ölüm sarhoşluğu hak ile geldiğinde de Allah habli veridden daha yakındır. "Biz ona sizden daha yakınız. Fakat siz görmezsiniz." (Vakıa, 50/85) ölümün sarhoşluğu, sarhoşlukları, akli gideren şiddetidir. Ölümün hak ile gelmesi Allah'ın emriyle "Her nefis ölümü tadacaktır." (Ali İmran, 3/185) gerçeğini getirmesidir. O işte, ey insan! Senin kendisinden kaçtığın şeydir. Ve sura üfürülmüştür. İkinci üfürüş İşte bu cezanın verileceği gündür. Yani yapılan tehdidin yerine getirileceği ceza verileceği gündür. Ve her bir nefis beraberinde bir sevk edici, bir şahit ile gelmiştir. İnsan varlık âlemindeki diğer tüm varlıklardan üstündür. Bu üstün olma şerefi, ona Yaratıcı tarafından bahşedilmiştir. Kur'an bu gerçeği "*Gerçekten Biz Âdemoğullarını mükerrerem/şerefli kıldık.*"³⁷⁴ Beyanıyla dile getirir. Yüce Yaratıcı tarafından bu kadar üstün bir seviyeye yükseltilmesinden sonra, onun 'işe yaramaz bir meta gibi, bir yana atılması mümkün değildir'.³⁷⁵

Hâsılı, insanı yaratan, ona ruhundan üfleyen ve onu en yüksek kabiliyetlerle donatıp kendisine halife seçen Allah'tır. Öyleyse O'nun böylesine değer verdiği bir halifesinin istikbaliyle ilgilenmediğini düşünmek abes olacaktır.³⁷⁶

³⁷³ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 498

³⁷⁴ İsrâ 17/70.

³⁷⁵ İkbâl , Muhammed, *Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: Ahmet Asrar), Birleşik Yayıncılık, İst., ts., s.163.

³⁷⁶ Yazır, *a.g.e.*, VII, 498

SONUÇ

Elmalılı Hamdi Yazır, ahiretin imkânı ve lüzumu çerçevesinde serdetmiş olduğu deliller yönüyle hem akli hem de mantıki olarak tatmin edici mahiyette görüşler ortaya koymuştur.

Yazır, Kur'an-ı Kerim'in ba's ve haşrin ispatı sadedinde yer verdiği deliller üzerinde dikkatle durmuştur. Müellif, gerek dirilişin imkânı gerekse lüzumu bağlamında Kur'an'da yer alan ayetleri tefsir ederken önemli açılımlarda bulunmuştur.

Yazır, ilgili ayetlerin vurgularından hareketle diriliş olayının aklî temellerini göstermiş, hem de bunu inkâr edenlerin hiçbir delile sahip olmadıklarını ve itirazlarının ilmî bir değer taşımadığını ortaya koymuştur. Bu cümleden olarak Yazır, dirilişi imkânsız görenlere karşı kupkuru ölü arzın yağmur suyuyla canlanışını ve muhtelif bitkilerle bezenişini ve insanın bizatihi tecrübe ettiği uyku örneğini işleyen ayetlere farklı açılardan yorumlar getirmiştir. Bunun yanında Müellifimiz dirilişin ispatı sadedinde geçmişte vukû bulan diriliş hadiselerinin/örneklerinin üzerinde de durup bize ufuk açıcı bilgiler sunmuştur.

Yazır, Kur'an'ın ahiret hayatının lüzumunu dile getiren –mutlak adaletin gerçekleşmesi, kulluğun karşılığının verilmesi ve ihtilafların son bulması gibi temel hususlar üzerinde de hassasiyetle durmuş ve doyurucu izahlar yapmıştır. Bu çerçevede o, yer yer Allahın bu âlemde tecelli eden isimlerinin delaleti açısından da bu konuyu işlemeye çalışmıştır.

Sonuç olarak Yazır, bu hacimli eserinde zihinleri âhiret inancında uzaklaştırmak isteyen materyalist anlayışlara karşı dirilişin Allah tarafından gerçekleştirilecek kesin bir hâdis olduğunu muknâ bir şekilde işlemiştir. Onun bu yöndeki tatmin edici yorumları kendi döneminden günümüze kadar birçok kişinin farklı ufuklara yelken açmalarına vesile olmuş, âhiretin imkân ve lüzumu noktasında yeni açılımlar yapılmasını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDUH, Muhammed,

Tevhid Risalesi (Çev.: Sabri Hizmetli), Fecr yay., Ankara 1988

ABDULBAKÎ, Muhammed Fuad

el-Mu'cemu'l-Müfehres Li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim, Daru'l-Hadîs, Kahire 1988

AÇIKGENÇ, Alparslan,

Bilgi Felsefesi, İnsan yay., İstanbul 1992

ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Mahmud,

Ruhu'l-Meânî, Daru'l-Fikr, Beyrut 1987.

ATEŞ, Süleyman,

-İslam'da İnanç Konuları ve İ'tikadî Mezhepler, Marifet yay., İstanbul 1996

-İslama İtirazlar ve Kuran-ı Kerimden Cevaplar, kılıç yay. Ankara 1976

AYDIN, Mehmet S.,

Din Felsefesi, Selçuk yay., Ankara 1996

BAĞDADÎ, Ebu Mansur,

Usuli'd-Dîn, Daru'l- Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut, 1401/1981

BEBEK, Adil

Maturidinin Kelam Sisteminde Ahiret İnanıcı, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. yay. İstanbul 2000

BERZENCİ, Hüseyini

Kıyamet Alametleri, (Çev.:Naim Erdoğan), Pamuk yay. İstanbul 1975

BİLMEN, Ömer Nasuhi,

-Muvazzah İlm-i Kelâm, (Sad.:İsmail Paçacı), Fatih Enes yay., İstanbul 2000

BÛTÎ, Said Ramazan

İslam Akâidi, (Çev.:Mehmet Yolcu- Hüseyin Altınalan), Madve yay. İstanbul 1986

CİSİRİ, Hüseyin b.Muhammed,

Savâbu-l Kelâm, ;(Çev.: Mustafa Zihni-Bekir Başarıcı), Sebat yay., Konya 1997

COŞKUN, Ahmet

Kuran-ı Kerim'in Dünya Ve Ahirete Bakışı, Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Derg., Kayseri 1987

COŞKUN, İbrahim,

er-Razi'ye Göre Nefs(Ruh)'in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fak. Derg., Diyarbakır 2005

CÜVEYNÎ, İmamı'l-Haremyn Abdülmelik b. Abdullah,

el-İrşad, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995

ÇANTAY Hasan Basri,

Dünya Umurunda Ahirete İmanın Tesiri, Sebilürreşat Derg. İstanbul 1948

ÇELEBİ, İlyas,

İslam'da İnanç Esasları, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. yay. İstanbul 1998

ÇELİK, Ahmet

Kurana Göre Ahiret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak.Derg.,
Erzurum 2001

ÇELİK, Muhammed,

Kur'an'ın İkna Hususiyeti, Yeni Akademi yay. İzmir 2006

DIHLEVİ, Şah Veliyullah,

Hucetüllahi-l Baliğa, (Çev.: Mehmet Erdoğan), İz yay. İstanbul 2002

ELMAÎ, Zahir b.Avvad

Kur'an'da Tartışma Metodları, (Çev.: Ercan Elbinsoy), Pınar yay., İstanbul 1984

FAİZ, Ahmet

Kur'an ve Sünnette Kıyamet ve Âhiret, (trc. Veli Ulutürk), Uysal yay. Erzurum 1988

FAZLURRAHMAN,

Ana Konularıyla Kur'an (Çev.: Alpaslan Açıkgeç), Ankara, 1982.

GAZALÎ, Ebu Hamid

-el-İktisad fi'l- İtikâd, Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988

GÖLCÜK, Şerafettin,

İslam Akâidi, Esra yay., İstanbul 1994

GÖLCÜK, Şerafettin- **TOPRAK**, Süleyman,

Kelam, Tekin yay, Konya, 2001

HARPUTÎ, Abdullatif,

Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm, (Çev.:İbrahim Özdemir-Fikret Karaman), TDV, Elazığ
2000

HATİP, Abdulaziz

Dünya Ötesi Yolcuk, Gençlik yay. İstanbul 1994

İBN HÜMAM, Kemal,

el-Müsâyere, Çağrı yay., İstanbul 1979

İBN KESİR,

Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, Daru Kahraman, İstanbul 1985

İBN MANZUR, , Ebu'l-Fadl,

Lisanu'l-Arab, Daru Sadır Beyrut 1990

İBN RÜŞD, Ebulvelid Muhammed,

Felsefe-Din İlişkileri (Çev.: Süleyman. Uludağ), Dergah yay., İstanbul 1985

İLHAN, Mehmet

Şah Veliyyullah Dehlivinin Kelami Görüşleri, Araştırma yay. Ankara 2007

İSFEHANİ, Ragıb

Müfredatü el fazil Kuran, (thk. S.Adnan Davudi), Daru Kahraman, İstanbul 1992

İSMAİL, Mustafa

İman risalesi, Denge yay. İstanbul 1993

İZMİRLİ, İsmail Hakkı,

Yeni İlm-i Kelam, (sad.: Sabri Hizmetli), Ankara 1981

KADÎ ABDULCEBBAR,

Şerhu Usuli'l-Hamse, (Thk.: Abdulkerim Osman), Mektebetu Vehbe, ys., 1407/1988

KUMMÎ, İbni Babeveyh,

Risaletü-l İtikadai-l İmamiyye, (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. yay.

Ankara 1978

KUTUB, Seyid,

Kuranda Kıyamet sahneleri, (Çev.: Süleyman Ateş), Hilal yay., Ankara, ts.

MEVDUDÎ,

Tefhimu'l-Kur'an, (Çev.: Heyet), İnsan yay., İstanbul 1988

MUHASİBİ Haris

Farzet ki Öldün, (trc. Abdulaziz Hatip), Karınca yay. İstanbul 2003

MUTLU, İsmail

Ölümden Sonra Diriliş, Mutlu yay. İstanbul 1999

MUTTAHHİRİ, Murteza

Kuranda İnsan- İman- Ahiret, (trc. M.Selahattin Silahtar), Endişe yay. Ankara 2007

NEDVÎ, Seyyid Süleyman,

Tebliğat ve Ta'limât (Çev.: Ali Genceli), Yaylacık mat., İstanbul 1967

NESEFÎ Ebulberekât,

Tefsîru'n-Neseфі/Medarik, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut ts.

ORAL, Osman,

Yüz Soruda Ahiret Hayatı, Işık yay., İstanbul 2003

ÖZHAZAR, Hüseyin,

Ahiret Bilinci, Bengisu yay., İstanbul 1991

ÖZTÜRK Yener,

Kur'an'da Ahiret, Işık yay. İstanbul 2001

PAÇACI, Mehmet

Kuranda ve Kitab-ı Mukaddeste Ahiret İnancı, Nun yay. İstanbul 1994

RAZÎ, Fahrüddin,

-el-Muhassal, (Thk.: Hüseyin Atay), Mektebetü Dari't-Türas, Kahire 1991

Mefatihul Gayb/Tefsiru'l- Kebir, Darul Kütübü'l İlmîye, Tahran, ts.

- SABIK**, Seyyid,
İslam Akâidi, (Çev.: İbrahim Sarmış) Hibaş yay. Konya, 1982
- SEYYİD** Abdullatif,
Kur'an'ın Zihnî İnşası (Çev.: Kürşat Atalav), Pınar yay., İstanbul 1995
- ŞA'RAVÎ**, Muhammed Mütevellî,
Kur'an Mu'cizesi, (Çev.: M. Sadid Şimşek), Esra yay., İstanbul 1995
- TAFTAZANÎ**, Saduddin
Akaidi Kelam, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergah yay., İstanbul 1982
- TATLISU**, A. Osman,
Esmâü'l-Hüsna Şerhi, Yağmur yay., İstanbul 1982
- YALTKAYA**, M. Şerafeddin,
Dinî Makalelerim, İdeal Basımevi, Ankara 1944
- YAVUZ**, Ömer Faruk
Kuran ve Kıyamet, Marifet yay., İstanbul 1997
- YAZIR**, Elmalılı Hamdi,
Hak Dini Kuran Dili, (Sad.: Sıtkı Güllü), Huzur yay., İstanbul 2003
- Makaleler I*, (Haz.: Cüneyt Köksal-Murat Kaya), Kitabevi, İstanbul 1997
- YAZICI**, Muhammed
Dünya-Ahiret Kavramlarının Analizi, Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Çorum 2002
- YILDIRIM**, Celal,
Ahiret Alemi ve Safhaları, Meşher yay., İzmir 1962
- YILMAZ**, Ali
Kur'an-ı Kerimde Yevm-Gün Kavramı, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. yay., Erzurum 2001
- ZEMAHŞERÎ**,
Esasu'l-Belağa, Daru'l-Fikr, Beyrut 1989.
- ZİNDANÎ**, Abdulmecid,
İman, (Çev.: Yekta Saraç), Risale yay., İstanbul, 1990

